الطرف علی ازواجھن ۱ و مخدرۃ ۔

ترجمہ :۔ "اھي عارين اکين واريون نگوريون زالون تنبن ۾ وھاريل ھوندیون"۔
يعني پنھنجيون اکيون ھيٺ رکڻ واريون آھن پنھنجن محلاتن ۾ ۔ بعض مفسرين
چيو آھي تہ اھي دنياجون نيڪ عورتون ھوندیون يا پنھنجن مڙس جي آڏان سندن
اکيون جھڪيل ھوندیون رڳو ان تي ھونگا ۾ تہ ازواجھن یا مراد آھي تہ ھو
پرده نشين ھوندیون ۔

فی مجمع البحار عن ابن عباس رض الخيمة درة مجوفة فرسخ فی فرسخ فيها
اربعة آلاف مصراع من ذھب وعن النبی صلعم الخيمة درة مجوفة طولها
فی السماء ستون ميلا فی کل زاوية منها اھل المؤمن لا يراھم الآخرون

ترجمہ :۔ تفسير مجمع البحار ۾ حضرت ابن عباس رض کان روايت مرقوم آھي جنت
۾ ھڪ خيمو کوکلي موتيءَ جو ھوندو جنھنجي ويڪر ۾ ڏيڪھ ھڪ ھڪ فرسخ
ھوندي ان ۾ چار ھزار دروازا ھوندا ۽ سيني جو ڻ چار سئيون سنوڪ جو ھوندیون
۽ رسول اللہ صلی اللہ عليہ وسلم جن کان روايت آھي تہ ھڪ ڳاھ فرمائين
تہ خيمو ھڪ کوکلي موتي ءَ جو ھوندو جنھنجي ڏيڪھ آسمان ست ميل
ھوندي ۽ انجي ھر ھڪ ڪنڊ ۾ رھڻ وارا مؤمن ھوندا جو ٻي ڪنڊ ۾ رھڻ
وارا کين ڏسي نہ سگھندا ۔ يعني انھنکي نظر نہ اينڊ ۔

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ ۝ فلاشئ من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان
الله رب العلمين ۝

ترجمہ :۔ "پوءِ (اے جن ۽ انسانن) اوھين پنھنجي پروردگار جي ڪھڙين نعمتن کي
ڪوڙ ڪريو تا" ۔ اي اسانجا پالڻھار اسان ڪنھنجي ھڪڙي بہ نعمت جو انڪار نہ تا
ڪريون ۔ ھميشہ سڀ تعريفون تو کي لائق آھن ۽ آڏ جھان جي پالڻھار
الله جي پاڪائي بيان ڪريان ٿو ۔

لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَآنٌّ ۝ قيل لهم الاولين وهم اصحاب الجنتين فانهما تدلان عليهم وعن النبى صلعم قال لو ان امرأة من نساء اهل الجنة اطلعت على الارض لاضاءت ما بينهما ولملأت ما بينهما ريحا ولنصيفها على رأسها خير من الدنيا وما فيها. ع٦٨

ترجمہ:- "الھن (عورتن) کي نہ کنھن انسان ۽ نہ کنھن جن الھن کان اڳي ھت لاڇوھن و."

ڇيو ويو آھي تہ جيئن ھن آيت کان اڳي ھيٺيئي آيت جو ذڪر ٿيو آھي تہ الھن بھشتي عورتن کي سندن مڙسن کان اڳي نہ کنھن انسان ۽ نہ کنھن جن ھت لاڇوھن و. ھيٺيطرح ھن پوين بن باغن ۾ بيھيڪي حورون ھونديون ويون يون الھن جون وصفون بہ ٻڌين جھڙيون ھونديون جو الھن کي اڳي کنھن بہ انسان يا جن ھت نہ لاڇوھن و. ۽ اھي رھنت وارا) بنھي باغن جا مالڪ ھوندا ۽ تہ اھي بئي باغ الھن تي ڏلالت ڪن ٿا.

"حضور انور صلي الله عليه وسلم جن کان روايت آھي پاڻ سڳورا ۽ فرمائين ٿا تہ جيڪڏھن جنت جي عورتن مان ھڪ عورت دنيا ۾ لئو پائي ڇڏي تہ زمين ۽ آسمان جي وچ ۾ جوڳھ آھي الھن سڀني کي روشن ڪري ڇڏي ۽ خوشبوءِ سان سڀ جھان مھڪي اٿي ۽ خوشبوءِ سان سڀي جھان کي پري ڇڏي ۽ الھن جي ھڪ ڏيئي ٻڌي جيڪا سندن مٿي تي آھي سا دنيا وما فيها جي ھر شيءِ کان بھتر ۽ قدر واري آھي.

ولعل الفرق بين ما سبق وما لحق ان هذا من الحور العين وهن من نساء اعم ان يكن حورا او غيرها وعن مطمث اشارة الى قصر النظر عن الحرام والله اعلم بمراده.

اھل المعاني كنى عن الجماع في الدنيا بنحو قوله اَنْ تَمَسُّوْهُنَّ او ذكر الجماع في الاخرة بلفظ يقرب من الصريح وهو الطمث فما الحكمة في ذلك الجواب الله اعلم الحكمة فيه مباشرة في الدنيا قبيحة لما فيها من قضاء الشهوة واستفات القوت وهي في

ع٦٨ هي روايت تفسير ابن كثير ج٤ ص٢٧٩ ۾ منكور آھي ۽ ان حديث جا الفاظ ڪجھ وڌيڪ مرڪب آھن ھن الھن لفظن سان ڪا حديث کي موڪ تحرير ڪيو آھي.

الأخرة بخلاف ذلك فانها دعية رحمانية دنية حقيقة فلم يحتج الى الكناية لان الكنايات الما جرت في الصفات انتهى. وقد علمت ان المباشرة في الدنيا لم تكن قبيحة في الحلال ولو كان كذلك احب خير البشر وما قال معلى الطيب وقرة العين في الصلوة كما روى في الصحاح انه قال حبب الي من دنياكم ثلاث النساء والطيب وقرة عيني في الصلوة والله اعلم بمراده.

يه جو كجھ عورت يه جنت جي عورتن متعلق گن شته آيات ۾ بيان ٿيو آهي يه جو كجھ هت بيان ٿيو آهي انهن بنهين جي درميان هي فرق آهي ته هي دنيا جون عورتون حور العين آهن يه هو دنيا جون دنيوي عورتون مان آهن. عام هيءَ گهم آهي ته حورون هونديون يا دنيا جون عورتون. يو عدم طمث اشارو آهي حرام شيءِ کان نظر هيٺ ڪرڻ ڏاهن وڏيڪ الله؟ سندس حقيقت يه بهتر ڄاڻي ٿو.

علم معاني وارا چون ٿا ته اهو دنيا ۾ جماع ڪرڻ کان ڪنايو آهي جيئن قرآن ڪريم جي هن آيت ۾ مثال موجود آهي يعني "اَنْ تَمَسُّوْهُنَّ" يا جماع جو ذڪر آخرت ۾ جماع ڪرڻ کان ڪنايو آهي. يو ته طمث سان ڪنايو، صريح کان قريب آهي، يو سوال پيدا ٿو ٿئي ته الهيءَ ۾ ڪهڙي حڪمت آهي؟ جواب ۾ چئبو ته شايد الهيءَ هيءَ حڪمت آهي ته دنيا ۾ مباشرت قبيح آهي الهيءَ ڪري جو اُن ۾ شهوت جي خواهش آهي يه قوت طبع ٿئي ٿي پر آخرت ۾ مباشرت ڪرڻ انجي برعڪس آهي. جو ته اتي مباشرت ڪرڻ سان روحانيت جو لطف حاصل ٿيندو يه حقيقي لذت ميسر ٿيندي. باقي حجت جي لحاظ سان اهو ڇو ڏيئو ته اصل حقيقتون باقي آهي جو ته ڪنايات رصليت يه حقيقت) هنات ۾ جاري ٿين ٿا. فقط

صاحب تفسير شيخ عيسى جنداللہ ح فرمائي ٿو آ يه سمجهان ٿو ته دنيا ۾ مباشرت ڪرڻ حلال طريقي سان يعني شرعي طور نڪاح ڪرڻ کانپوءِ صحبت ڪرڻ قبيح نه آهي جيتو ڀيڪ مباشرت سان قوت طبع ٿئي ٿي يه شهوت جي خواهش

پڻ شيءِ ڏيڻ چوڻ، حضرت خيرالبشر صلي الله عليه وسلم جن جي پسند ڪرڻ فرمايو آهي.
۽ پاڻ سڳورن ۽ خوشبوءِ کي به پسند فرمايو آهي ۽ هي به فرمايو اٿن ته نماز منهنجي اکين جو نار آهي.

جيئن صحاح ۾ بيان ٿيل آهي پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته "دنيا جي شين مان مونکي ٽي شيون ۽ خوشبوءِ محبوب آهي ۽ نماز منهنجي اکين جو نار آهي. وڏيڪ لاءِ صحيح حقيقت ڪا الله وحده لاشريڪ له جهڙي ڇاپي آهي.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ ۝ فلا شيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العلمين ۝

ترجمو:- پوءِ ڪهڙي ڪهڙي نعمتن کي اوهين ٻئي پنهنجي پروردگار جي ڪهڙين شين کي ڪوڙ ڪريو ٿا؟" يعني اسانجا پالڻهار اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نٿا ڪريون هميشه تعريف لڪي لائق آهي ۽ آڏو جهان جي پالڻهار الله جي پاڪائي بيان ڪريان ٿو.

مُتَّكِـِٔيْنَ عَلٰى رَفْرَفٍ وسائد او نمارق جمع رفرفة وقيل الرفرف ضرب من البسط وقد يقال على ثوب عريض وقيل الرفرف هنا رياض الجنة خُضْرٍ وَّعَبْقَرِيٍّ طنافس اى بساط له خمل رقيق وقال خليل كل جليل نفيس فاخر من الرجال وغيرهم فهو عبقرى عند العرب ومنه قول النبى صلعم فى عمر رض فلم ار عبقريا يفرى فريه [69] قيل العبقرى منسوب الى عبقر يزعم العرب انه اسم بلد الجن فينسبون اليه كل شيء عجيب والمراد به الجنس ولذلك جمع لفظ حِسَانٍ صلا على المعنى.

---

[69] تفسير ابن كثير ۾ "يفرى فريه" جي جاءِ تي "فري فريد" جا لفظ آيا آهن. ان صورت ۾ معنيٰ هي ٿيندي "پاڻ سڳورن ۽ حضرت عمر رض بابت فرمايو "مون کهن عبقري ڪي نه ڏٺو آهي جو هو عمر وانگي پاڻ جا وڏا ڏول چڪيندو هجي. (تفسير ابن كثير عربي ص ۲۳۳ ۽ اردو ص ۶۳

ترجمہ:- "جنتي مڪمن ساون وهاڻن ۽ عجيب وچاڻن ۽ قيمتي ۽ نفيس بسترن تي ٽيڪ لڳائي ويٺا هوندا."

رفرف:- يعني قيمتي بستر يا قيمتي غاليچا مراد آهن. ۽ هي رفرفة جو جمع آهي. بعضن چيو آهي ته رفرف هڪ بسترن جي ڪپڙي جو قسم آهي جيڪو ساوڪ ۽ باغ جي مشابهه هوندو آهي. ۽ بعضن چيو آهي ته هر عريض ڪپڙي کي عرب رفرف چوندا آهن. ۽ ڪن چيو آهي ته رفرف مان مراد هت جنت جا باغ آهن.

عَبۡقَرِيٍّ:- هن مان سنهي مخمل جا بستر مراد آهن، جيڪي گهڻو نرم ۽ بڪل خاص هوندا آهن. خليل بن احمدؒ فرمائي ٿو ته هر بزرگ ۽ اعليٰ نفيس ماڻهوءَ کي عرب عبقري چوندا آهن. ۽ اهڙي ريت حضور الور صلي الله عليه وسلم جن جو فرمان دليل آهي پاڻ سڳورا ﷺ، حضرت عمر رضه بابت فرمايو. "مون هن کي عبقري نه ڏٺو آهي جو هن وانگر ڪارنامو سرانجام ڏين وڃي".

بعضن چيو آهي ته عبقري، عبقر ڏاهن منسوب آهي. عربن جي خيال ۾ عبقر هڪ شهر جو نالو هو جتي جنات جي آبادي هئي. پوءِ عرب هر عمدي ۽ عجيب شيءِ کي هن موهوم شهر ڏاهن منسوب ڪندا هئا. ۽ عبقر مان مراد جنس آهي هن لفظ جمع جي صورت ۾ آندو ويو آهي.

حِسَانٍ:- هي لفظ خوبصورتي ۽ واري معنيٰ تي دلالت ڪري رهيو آهي.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ ۝ فلاشيءَ من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العٰلمين ۝

ترجمہ:- "پوءِ (اي جنن ۽ انسانن!) اوهين ٻئي پنهنجي پالڻهار جي ڪهڙين نعمتن کي ڪوڙو ڪريو ٿا." اي اسانجا پالڻهار، اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نٿا ڪريون سڀ تعريفون تو کي لائق آهن ۽ هميشه پاڪائي جهان جي پالڻهار الله جي سزاوار آهي.

تبارك تعالىٰ اسم ربك من حيث انه يطلق على ذاته فما ظنك بذاته الذي ثبت

عقلاً ونقلاً وكشفاً ان الله تع لا يُدرك بالكنه من احدٍ من الانبياءِ والاولياءِ نكيف من دونهم ذي الجلال من حيث الذات ابن عامرٍ بالرفع والاكرام ع من حيث الصفات فلولا تركيب هذا الاكرام بالجلال لعن على الطلاب مشاهدته ولولا الذات محتجبة بالصفات لاحرقت سبحات وجهه ما انتهى اليه بصره فسبحان من احتجب بظاهر نوره وظهر باسبال ستوره.

ترجمہ:- "۽ وڏائيءَ چڳائي ڪرڻ واري تنهنجي پالينءَ ڏي ناهي وڏي برڪت واري آهي."

يعني الله ڄاڻو جو سندس ذات تي دلالت ڪرڻ وڏي برڪت واري آهي پوءِ سندس ذات جي ڪيتري وڏ وڏائي هوندي ان ۾ ڪهڙو شڪ نه ڪرڻ گهرجي پوءِ عقلاً ۽ نقلاً ۽ ڪشفاً هي ڳالهه ثابت ٿيل آهي ته الله تعالىٰ جي صحيح حقيقت کي ڪوبه نبي ۽ ولي پروڙي نه سگهيو آهي ۽ نه ئي سمجهي سگهي ٿو ته پوءِ جيڪي غير هن سي ڪيئن رب ڪريم ڄاڻي ذات جو ادراڪ ڪري سگهندا.

ذي الجلال :- يعني الله تعالىٰ ذات جي اعتبار سان صاحب عزت ۽ عظمت آهي.

۽ قاري ابن عامر ذوالجلال يعني پيش سان پڙهيو آهي.

والاكرام :- ۽ الله تعالىٰ احسان وارو آهي. صفات جي حيثيت سان. پوءِ اگر اڪرام جي ترڪيب جلال سان نه هجي ها ته طالبن تي سندس مشاهدو تڪليف ڏيندڙ هجي ها ۽ اگر الله تعالىٰ جي ذات بابرڪات صفات سان پوشيده نه هجي ها ته سندس منهن جي پاڪائي ۽ نوراڻيت هر ان شيءِ کي ساڙي ڇڏي ها جنهن طرف سندس اک رُکجي ها يعني انتهاڪ ڏيکاري ها. پوءِ پاڪ آهي اها ذات جنهن پنهنجي نور کي ظاهر ڪرڻ لاءِ حجاب رکيو ۽ پنهنجي پوشيدگيءَ کي پردن سان ظاهر ڪيو.

ومناسبة الخاتمة بالفاتحة الاتية ان الجلال والاكرام يوجب المنع والانعام فاذا نظر من حيث هو الابتلاء الجزاء لا ابتلاء التكليف فيقع له وقت البتة فلا كاذب له ورد الصبر على العجز وعلى عكسه بان اسم الرب يقتضي التربية والتربية انما

يكون بالفهم والعلم وهما لا يحصلان بالكمال الا بالقرآن والقرآن يوريهم مناهل الجلال والاكرام .

يعني سورت جي انتهاجو ٻيون ٽي سورت يعني "واقعه" "شاهي ربط آهي تجلال ۽ اڪرام عزت ۽ انعام جي لائق ڪريڻ لاءِ اهو اهڙي حيثيت سان نه آهي ته جنهن جي سبقت تڪليف جي سبقت سان وابسته آهي. اگر ائين چئبو ته لاءِ وقت انڪار يقينن واقع ٿيندو لاءِ انجي ٻڌڻ ۽ عاجز ڪرڻ جو ڪو تڪرار نه آهي ۽ انجي برعڪس به تصور ٿي سگهي ٿو ته "رب" جو اسم تربيت جي تقاضا ڪريڻ ۽ تربيت اها آهي جيڪا فهم ۽ علم سان ٿيندي آهي ۽ اهي ٻئي قرآن جي تعليمات ۽ احڪامات کي سمجهڻ ۽ ڪامل نموني حاصل نه ٿيندا آهن. ۽ قرآن ڪين عظمت ۽ احسان جي چشمن مان داخل ڪندو آهي . والله اعلم .

علم باطني ۽ جي اعتبار سان سورت الرحمٰن جي آخري رڪوع جا اشارات .

ولعل في تحقيق الآية مع ما دل عليه الظاهر اشارة ولمن خاف مقام ربه اما الاول فتعين بان الربوبية قائمة به اولا الالهية لانه اجمال الربوبية والربوبية تفصيل الالهية فانه مقام شريف فيه تحقق جميع الاسماء الاسماء الثبوتية وهو الاركان المظهر باكليات الاربعة من الارواح والمثال و الشهادة والجامعة جنتان من الاحدية او الواحدية ومن ظاهر الوجود وظاهر العلم او من الحقائق الالهية والكونية عند الظهور تفصيلا فباي آلاء ربكما تكذبان ه ذواتا افنان ه بانواع السلب والثبوت اولا واثبات الاسماء الالهية ومقتضياتها ثانيا والتميز بالربوبية والتصرف بها على الترتيب والسلوب تظاهر الوجود وظاهر العالم والحقائق الالهية والكونية بالتفصيل

والتصرف حيث شاء في الاسافل والاعالي فباي آلاء ربكما تكذبان ه بانها لم تظهرها

او انه لم يكن اية تدل على وحدة الوجود شعر:- ففي كل شيء له آية + تدل على انه واحد

فيهما من كل فاكهة من السقوط والثبوت وظاهر الوجود وظاهر العلم والحقائق الالهية

والكونية زوجان ه من الوحدة الحقيقية والكثرة الاعتبارية وكثرة العقل والاسماء الالهية

والكثرة الحقيقية والوحدة الاعتبارية فباي آلاء ربكما من الحقائق المذكورة تكذبان ه

بانها ليست من ظهوره او انها ليست دالة على الله الحق.

صاحب تفسير عزيزي جي حيثيت سان سورة الرحمان جي آخر ي ركوع جا شارا نوڌار

كيا آهن جيڪي علم ظاهري ۽ جي تفسير کان ماڻسوا آهن ملاحظه فرمايو:

و لعل في تحقيق الآية الخ:- بزرگ فرمائي ٿو ته آيت جي تحقيق ۾ ظاهري مطلب تي دلالت

ڪرڻ جي باوجود اشارو آهي. اهڙي طرح آهي.

و من خاف مقام ربه:- ۾ اشارو آهي ته لامڪان کان ڌار جو تعين ڪرڻ ته ربوبيت مقام سان

قائم آهي پوءِ ته اجمال ربوبيت جو پاڻ ربوبيت انبو تفصيل آهي يا پاڻ ربوبيت

مقام سان قائم آهي پوءِ ته اهو بلند مقام آهي جنهن ۾ سڀ اسماء موجود آهن. سواءِ

اسماءِ الثبوتيت جي. ۽ اهي ارڪان آهن جيڪي جن ڪليات سان ظاهر آهن

چار ڪليات هي آهن ۱ ارواح ۲ مثال ۳ شهادت ۴ جامعت

جنان:- اشارو آهي احديت يا واحديت رضا جي هيڪڙائي ڏانهن ۽ ظاهر وجود ۽

عدم ظاهر ڏانهن يا اشارو آهي الهي حقائق ڏانهن يا ظهور جي وقت الله جي وجود

جي حقيقت ڏانهن.

فباي آلاء ربكما تكذبان ه ذواتا افنان ه:- اهي پڻي باغ گهاڻا آهن. سلب ۽ ثبوت جي

قسمن شاڻ ولا ۽ الهي اسماء ۽ الهن جي خواهشات جي ثبوت سان ثانيا ۽ ربوبيت سان

تميز ڪرڻ ۽ مربوب ۽ سلب تي الهي ۽ سان تصرف ڪرڻ وجود جي ظاهر ڪرڻ

۽ ظاهري عالم ۽ الهي ۽ وجودي حقائق جي تفصيل سان ظاهر ڪرڻ ۽ هيٺين ۽ مٿين

مقامات ۽ فضائل ۾ جيئن چاهيائين تصرف ڪري.

فبای آلآء ربکما تکذبان ۽- پوءِ (اي جنن ۽ انسانن!) اوهين پنهنجي پالڻهار جي ڪهڙين نعمتن کي ڪوڙو ڪريو ٿا. چا اوهانجو اهو خيال آهي ته اهي نعمتون مٿي ڏنل بيانن مان ظاهر نه ٿيون ٿين. يا هي آيت وحدت الوجودي دلالت نه ٿي ڪري.

شعر ۽ الله جي وحدانيت تي هر هڪ شيءِ دلالت ڪري ٿي جو هر هڪ شيءِ ۾ الله تعالى جي شان موجود آهي.

فيهما من کل فاکهة ۽- يعني انهن بنهين (باغن) ۾ سڀڪنهن ميوي جا به به قسم آهن. يعني انهن بنهين (باغن) ۾ سقوط ۽ ثبوت ۽ ظاهري وجود ۽ ظاهري علم ۽ معبوديت ۽ الهي وجود جي حقيقتن جي ميون جا به به قسم آهن.

زوجان ۽- مطلب ته حقيقي وحدانيت ڪثرت اعتباري ۽ ڪثرت عقل ۽ الهي ناڻن ۽ ڪثرت حقيقت ۽ اعتباري وحدانيت مان هر هڪ جا به به قسم آهن.

فبای آلآء ربکما ۽- پوءِ (اي جنن ۽ انسانن!) اوهين پنهنجي الهي نعمتن ۽ منڪر حقائق مان ڪهڙين نعمتن کي ڪوڙو ڪريو ٿا. الهي ڪيئن سان نه اهي حقيقتون الله جي ظهور ۽ وجود کي ثابت نه ٿيون ڪن يا هيئن ڇو نه اهي حقائق الله جي حقانيت تي صحيح دلالت نه ٿيون ڪن.

تمت بالخير

قسمت هذا ما ظهر لي والله اعلم بالصواب واليه المرجع والمآب

سورة الواقعة

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ ٥

سورة الواقعة مكية استثنى منها ثُلَّةٌ مِّنَ الْاَوَّلِيْنَ وَثُلَّةٌ مِّنَ الْاٰخِرِيْنَ وقوله فلا اقسم بمواقع النجوم الى قوله تكذبون لما اخرجه مسلم فى سبب نزولها كذا فى الاتقان وهى تسع وقيل سبع وقيل ست وتسعون آية وفيها من المنسوخ ليس شىء وقيل انه لا منسوخ الا على قول مقاتل فانه قال ثلة من الاولين و قليل من الآخرين نسختها ثلة من الاولين وثلة من الآخرين.

ترجمہ:- سورۃ واقعہ مکي آھي ان مان ثلة من الاولين وثلة من الآخرين مستثنیٰ آھي. ۹۶ آیتون فلا اقسم بمواقع النجوم کان تکذبون تائین ٻي مستثنیٰ آھن جيئن ته مسلم شريف ان سورة جي نزول جو بيان کيو آھي. ۱۰ هٿريطرح تفسير اتقان ۾ علامہ جلال الدين سيوطيءَ رح پڻ ذکر کيو آھي. ۹ هن سورت جي آيتن ۾ اختلاف آھي ڪن چيو آھي ته ڦاڦي آيتون آھن ۽ ڪن ستاڦي چيون آھن ته ڪن ويھ ڦاڦي چيون آھن. هن سورت ۾ ڪا به شيءِ منسوخ نه آھي. ۽ مقاتل جي قول مطابق ڪن چيو آھي ته ثُلَّةٌ من الاولين وقليلٌ من الآخرين کي ثُلَّةٌ من الاولين وثلةٌ من الآخرين. منسوخ ڪيو آھي.

بِسْمِ اللّٰهِ المتجلى بالسبق والقرب والمعرفة على اهل اليقين الرحمٰن المتجلى بالتربية يمال باصحب الشمال واصحب اليقين الرَّحِيْمِ المتجلى بالرحمة الخاصة للمؤمنين المقربين

شروع کريان ٿو الله جي نالي سان جو جلوه افروز آھي ڏاڍائي ڪرڻ ۽ قرب ۽ معرفت سان يقين وارن تي وڏو مهربان (آھي) يعني جلوه افروز آھي تربيت ڏيڻ سان جو مٿاڀو وڃي ٿو ڪيي وارن ۽ سڄي وارن سان الرَّحِيْم نهايت رحم وارو آھي) يعني مٿس آھي خاص رحمت سان جيڪا مقرب مؤمنن لاءِ آھي.

إِذَا وَقَعَتِ حديث الْوَاقِعَةُ ه الساعة سَمَّاهَا واقعة وقعت لتحقق وقوعها و انتصاب اذا بمحذوف مثل اذكر اذا كان كذا وكيت وذيت لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا نفس كَاذِبَةٌ ه قيل لايبقي نفس حين تقع فتكذب على الله او تكذب فيما لقيها من اهل الايمان لان اركان الايمان الايمان بوقوعها وليس لاجل وقتها كاذبة فان من اخبر عنها صادق او في نفس الامر ليس نفس كاذبة وان شك شاك وارتاب مُرِيبٌ خَافِضَةٌ تخفض قوما رَّافِعَةٌ ه ترفع اخرين.

ترجمہ:- "جڏهن قيامت واقع ٿيندي. جنهنجي واقع ٿيڻ ۾ ڪوبه ڪوڙ نه آهي. نه ڪنهن کي پست ڪندي آ ۽ بعض کي بلند ڪندي."

تشريح:- اذا وقعت الواقعة:- يعني قيامت واقع ٿيندي. جڏهن ته قيامت جو وقوع يقيني آهي. ۽ اذا جو آڻڻ فعل محذوف جو بدل آهي جيئن مثال آهي ته مان توکي ياد ڪريان تڏهن اهڙي آهي يعني توکي ياد ڪرڻ ۽ غور ڪرڻ جو آهي ۽ تڪليف ڏني آهي. ليس لوقعتها:- هت لام توقيت لاءِ آهي يعني قيامت جي وقوع جي وقت ڪوئي نفس انکي ڪوڙو ڪرڻ وارو نه هوندو. بعضن چيو آهي ته جڏهن قيامت واقع ٿيندي ته ان وقت ڪو به نفس باقي نه هوندو جو الله؟ تي ڪذب تراشي ڪري يا وري ڪفن ايمان واري کي ٻيڪوڙو ڪري. پر ته ايمان جي رڪن مان هڪ گاهه هي آهي ته قيامت جي وقوع تي پورو پورو يقين هجي. ۽ هي به تڏهن سڳهي ٿو ته "لام" بمعني وجه جي هجي يعني لام اجليه هجي (پوءِ هي مطلب ٿيندو ته قيامت واقع ٿيڻ ڪري ڪو به شخص ڪوڙ گاهائڻ وارو نه هوندو. يا ته جيڪو ماڻهو قيامت جي وقوع جي خبر ڏيندو سو صحيح خبر ڏيندو. هي به تڏهن سڳهي ٿو ته في نفس الامر ڪو به نفس قيامت جي وقوع کي ڪوڙو ڪرڻ وارو نه هوندو جيتوڻيڪ شڪ ڪرڻ وارو شڪ ڪري ۽ فريب ڪرڻ وارو ريب رنگي ڪري.

خَافِضَةٌ:- دنيا ۾ الله جا دشمن جو مغرور هئا انهن کي پست ۽ ذليل ڪرڻ واري آهي.
رَّافِعَةٌ:- الله جا ولي پاڻ جيڪي ته اڳ ڪنڌ هئا انهن کي بلند ڪرڻ ولي ۽ مٿي ڪڍڻ واري آهي.

إِذَا وَقَعَتِ حديث الْوَاقِعَةُ ه السامة سَمَّهَا واقعة وقعت لتحقق وقوعها و انتصاب اذا بعذوف مثل اذكر اذا كان كذا وكيت وذيت لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا نفس كَاذِبَةٌ ه قيل لايبقي نفس حين تقع فتكذب على الله او تكذيب في لقيها من اهل الايمان لان اركان الايمان الايمان بوقوعها وليس لاجل وقتها كاذبة فان من اخبر عنها صادق او في نفس الامر ليس نفس كاذبة وان شك شاك وراب مريب خَافِضَةٌ تخفض قوما الى النار رَافِعَةٌ ترفع اخرين.

ترجمہ:- "جڏهن قيامت واقع ٿيندي، جنهنجي واقع ٿيڻ ۾ڪوئي ڪوڙ نه آهي، ته اها ڪنهن کي پست ڪندي ۽ ڪنهن کي بلند ڪندي."

تشريح:- اذا وقعت الواقعة:- يعني قيامت واقع ٿيندي، جڏهن ته قيامت جو وقوع يقيني آهي، ۽ اذا جو آڻڻ فعل محذوف سان آهي جيئن مثال آهي ته مان توکي ياد ڪريان ته جڏهن اهڙي آهي يعني ته معني جا اڌار بنايو آهي ۽ تڪليف ڏني آهي. ليس لوقعتها:- هت لام لوقيت لاءِ آهي يعني قيامت جي وقوع جي وقت ڪوئي نفس انڪي ڪوڙو ڪرڻ وارو نه هوندو. بعضن چيو آهي ته جڏهن قيامت واقع ٿيندي ته ان وقت ڪو به نفس باقي نه هوندو جو الله؟ تي ڪذب تراشي ڪري يا وري ڪفر ايمان واري ڪي ٻي ڪوڙو ڪري، ڇو ته ايمان جي رڪن مان هڪ رڪن هي ۽ آهي ته قيامت جي وقوع تي پورو پورو يقين وهجي، ۽ هي به تڏهي سگهي ٿو ته "لام" بمعني وجه جي هجي يعني لام اجليه هجي (پوءِ هي مطلب ٿيندو ته قيامت واقع ٿيڻ ڪري ڪو به شخص ڪوڙ ڳالهائڻ وارو نه هوندو، ڇو ته جيڪو ماڻهو قيامت جي وقوع جي خبر ڏيندو سو صحيح خبر ڏيندو. هي به ٿڏهي سگهي ٿو ته في نفس الامر ڪو به نفس قيامت جي وقوع جي ڪوڙو ڪرڻ وارو نه هوندو جيڪو ٻيڪ شڪ ڪرڻ وارو شڪ ڪري ۽ فريب ڪرڻ وارو ريب رڱي ڪري.

خَافِضَةٌ:- دنيا ۾ الله جا دشمن جو مغرور هڻا انهن کي پست ۽ ذليل ڪرڻ واري آهي.
رَافِعَةٌ:- الله جا ولي يا انبيا جيڪي ته اصل ڪندا هڻا انهن کي بلند ڪرڻ واري ۽ مٿي ڪڍڻ واري آهي.

وقال ابن عباس رض يخفض اقواما كانوا في الدنيا مرتفعين ويرفع اقواما كانوا في الدنيا منخفضين وهو تقرير لعظمها فان الوقائع العظام انما كانت بهذا المقام.

ع حضرت ابن عباس رض فرمائي تو ته دنيا ۾ جيڪي ماڻهو غروري ۾ تڪبر ڪندا هئا تن کي قيامت ۾ پست ۽ ذليل ڪندي ۽ جيڪي ماڻهو دنيا ۾ تواضع ۽ انڪساري ڪندا هئا تن کي عزت ۽ بلندي عطا ڪندي. ۽ هيءُ انجي عظمت جو بيان آهي، جو ته وڏا حادثا اتي قيامت ۾ درپيش ايندا.

اِذَا رُجَّتِ حُرِّكَتِ الْاَرْضُ رَجًّا ته تحريڪا شديدا بحيث ينهدم ما فوقها من بناء وجبل والظرف متعلق بغافضة او بدل من اذا وقعت وَبُسَّتِ فتت الْجِبَالُ بَسًّا تفتتا كالسويق المبلول من بس السويق اذا لته او سيقت وسيرت من بَسَّ الْغَنَمَ اذا ساقها فَكَانَتْ هَبَآءً غبارا مُّنْۢبَثًّا منتشرا

ترجمو:- "جڏهن زمين ۾ زلزلو ايندو ۽ جبل بلڪل ذرا ذرا ٿي ويندا پوءِ هو پکڙيل ذرڙي ٿي ويندا."

تشريح:- اِذَا رُجَّتِ:- يعني زمين زور سان لوڏي ويندي ائين جڏهن ڪنهن جوڙيل شيءِ کي ڪنهن جيڪي ۽ عمارت کي جبل آهن سڀ ڪري پوندا. هت صاحب تفسير نهايت فائدو بيان ڪندي فرمائي تو ته ظرف جو تعلق غافضة سان آهي يا وري اذا وقعت جو بدل آهي.

بُسَّتِ الْجِبَالُ:- مفسرن هتي جون مختلف معنائون بيان ڪيون آهن ڪن بزرگن يعني عطاءُ ۽ مقاتل هي ترجمو ڪيو آهي "جبل ذرا ذرا ڪيا ويندا". فُتَّتْ جي معنا آهي ريزه ريزه ڪرڻ. جيئن ڪير ۾ ستو ملايا ويندا آهن. هي بَسَّ السَّوِيقَ اذا لَتَّهُ مان ماخوذ آهي يعني جڏهن مهمان، ساٿي ميزبان سان ملاقات ڪئي تہ ميزبان سندس لاءِ ستو ڪير ۾ ملائي سندس آڏيان پيش ڪيا.

۽ ڪلبي ۽ حسن ۽ ابن ڪيسان هي ترجمو ڪيو آهي "جبل ۽ پهاڙ هڪلجي ويندا

ع تفسير ابن عباس ص ٣٣٨ اشاعت مصر عزيز ۽ مهر اڻ ڏٺي خافضة رتخفض فرقا.

هي بَسّ اُنَغَمُ مان ماخوذ آهي، يعني جڏهن بڪرا ۽ بڪريون يڪ هڪلي
وينديون آهي تہ سندن سڀ حق ۾ بَسّ اُنَغَمُ جو مُحاورو گهاريو ويندو آهي۔[۲]
هَبَآءً :- هن مان مراد سنهي ذرڙي آهي جيڪا روشندان ۾ شعاعن مان اُڏندي
ڏسڻ ۾ اچي پوندي. شعاعن سبب نظر اينديءَ آهي. مُنۢبَثًّا :- پکڙجندڙ.
وَكُنتُمْ أَزْوَاجًا اصنافاً ثَلٰثَةً ۽ هر صنف يڪ پاسي ۽ ٻيو هر صنف آخر زوج
فَأَصْحٰبُ الْمَيْمَنَةِ المنزلة السبقة با اتيامن والذين يُؤتون صحائفهم بايمانهم
مَا امر عظيم وهم شان جسيم من التيمن والبركة أَصْحٰبُ الْمَيْمَنَةِ ۽ وَأَصْحٰبُ
الْمَشْـَٔمَةِ ۽ مَآ أَصْحٰبُ الْمَشْـَٔمَةِ ۽ المنزلة الدنية بالتشاءم والذين يُؤتون صحائفهم
بشمائلهم ۽ وكما روى ان اهل الجنة يؤخذ بهم ذات اليمين واهل النار
يؤخذ بهم ذات الشمال وقيل الذين كانوا عن يمين العرش ويمين آدم حين
اخرج الذرية والارواح وكذا ذرية الشمال وقيل اليمين من النعماء والشمال من
البأساء من الشؤم والسعادة ميامين على انفسهم والاشقياء مشائيم عليها و
الجملتان الاستفهاميتان خبران لما قبلها باقامة المظاهر مقام المضمر وتعظيما
للتعجب.

ترجمو :- ”۽ تون ٽنهن قسمن جا ٿي پوندؤ ڪهڙا سڄي پاسي وارا ڪهڙا نہ سٺا ٿوندا
سڄي پاسي وارا ۽ ڪهڙا ڪٻي پاسي وارا ڪهڙا نہ خراب هوندا ڪٻي پاسي وارا“
اَزْوَاجًا :- (يعني) امتِ محمديہ ۾ ٽنهن جا ٿي قسم هوندا (رمز) اهو قسم جو ٽنهن
جي قسمن مان هوندو يا پهرئين قسم شاگرد انجو ذڪر ڪيو ويندو ۽ ٻيو زوج چوندا
آهن. فَأَصْحٰبُ الْمَيْمَنَةِ :- يعني اهل اجر جيڪا سڄي طرف کان سبقت رکيندي ۽ اهي
اُهي ماڻهو هوندا جن جي سندن اعمالنامن سڄي هٿ ۾ ڏنا ويندا.
مَا :- يعني هي ماڻهو ڪيڏا نہ عظيم الشان ۽ ڪيترا نہ بابرڪت آهن سڄي طرف جي ڪري.

---

[۲] هڪڙا في تفسير مظهري ص ۲۴۶ ج ۱۱ ۱۰ اشاعت سعيد ايچ - ايم - ايڊ منزل پاڪستان چوڪ ڪراچي

وَاصْحٰبُ الْمَشْئَمَةِ :- هي منزل کيي طرف کان آهي يعني اهي ماڻهو جن کي سڄن اعمالنا ماکيي هٿ ۾ ڏنا ويندا، ياهوندا.

روايت آهي ته جنت واري کي سڄي طرف ڏاڍن ورڇ ويندو يعني وڏي وڏي ۽ جهنم واري کي کبي پاسي ڏاڍن وڏي ويندا. ۽ ڪن چيو آهي ته اهي جنتي عرش جي سڄي پاسي ڏاڍن هوندا. ياهي مطلب آهي ته اهي خروج ذريت ۽ رمضن جي وقت حضرت آدمءع جي سڄي پاسي ڏاڍن هٿ ۽ اهڙيءَ طرح کبي پاسي واري لاءِ ٻڌ اهي ٻئي مختلف قول چيا ويندا. ۽ ڪن مفسرن چيو آهي ته يمين يمن مان ورتل آهي ۽ شمال، شوم رخوست مان ورتل آهي. ۽ هي مطلب ٿيندو ته نيڪوڪار، بخت وارا ۽ برڪت وارا پنهنجن جانين شاڊلائي ڪرڻ وارا آهن ۽ بدبخت ۽ بدڪار پنهنجن جانين تي وبال ۽ بيحرمتي ڪندڙ آهن. ۽ ٻئي جملا استفهامي آهن ۽ پنهنجي ماقبل لاءِ خبر آهن اهي ڪري جو اسم ظاهر کي جاءِ بجاءِ ضمير جي آڻڻ ويو آهي جنهنجي معنا تعجب جي ٿيندي يعني هي ماڻهو ڪهڙا نه عظيم الشان ۽ ڪيترا نه بابرڪت آهن.

وَالسّٰبِقُوْنَ الذين سبقوا الى الايمان والطاعة بعد ظهور البينة من غير ملاحظة[ع٣] اوسبقوا في حيازة الفضائل والكمالات او الانبياء فانهم مقدمون اهل الايمان او سبقوا الى الجنة او سبقوا في السلوك او في الجذبة او في المعرفة تخلقا وتحققا تحقيقا هم السّٰبِقُوْنَ الذين عرفناهم وكشف ماهم كقولك انا النجم وشعري شعري قيل فعلى هذا الوقف على السابقون اُولٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُوْنَ هم من مساكنهم الى منازلهم حسب ما اقتضاه السبق او مقربون من الحق جل شانه عظم مقامه على ما رواه الصحاح مَنْ تَقَرَّبَ مني شبرا تقربت منه ذراعا ومن تقرب مني ذراعا تقربت منه باعا[ع٤] ومن اتاني يمشي اتيته هرولة.

ع٣ لعثم - تلعثم في الاداء :- توقف عنه - ديركرڻ. القاموس الفريد ص٥٩٦

ع٤ باعا :- ٻن هٿن جي ڦهلاءِ جيترو مقدار. القاموس الفريد ص٦٢

اوسبقوا الى الجنة او سبقوا في السلوك او في الجذبة او في المعرفة تخلقا وتحققا تحقيقا هم السابقون الذين عرفناهم وكشف ماهم كقولك انا النجم وشعري شعري قيل فعلى هذا الوقف على السابقون اولئك المقربون هم من مساكنهم الى منازلهم حسب ما اقتضاه السبق او مقربون من الحق جل شانه عظم مقامه على ما رواه الصحاح من تقرب مني شبرا تقربت منه ذراعا ومن تقرب مني ذراعا تقربت منه باعا ومن اتاني يمشي اتيته هرولة.

ترجمو:- "۽ آڻي وڏي وڃڻ واري (ٻٽ ٻيٽ) آڻي وڏڻ واري آهن. اهي ئي الله جي مقرب هوندا."

والسابقون السابقون :- هي اهي ماڻهو آهن جن ايمان ۽ فرمانبرداري ڏاهن دليل ظاهرن ٿيڻ کان پوءِ بغير ڪنهن دير ۽ چون وچرا جي سبقت ڪئي. ياوري اهي ماڻهو مراد آهن جن فضيلت ۽ ڪمالات حاصل ڪرڻ ۾ اڳرائي ڪئي آهي يا نبين سڳورن جو گروهه مراد آهي جو نه اهي ايمان ۽ اطاعت خداوندي ۾ اهل ايمان کان اڳرائي ڪندڙ آهن ۽ سندن جا پيشرا ۽ سندن کان اڳي آهن انهن جون امتون سندن تابع آهن. ياوري سابقون مان اهي ماڻهو مراد آهن جن الله تعالى ۽ جو هي قول ٻڌو ويو الَسْتُ بِرَبِّكُمْ (ڇا مان اوهان جو رب نه آهيان) ان کي ٻڌي جن جواب ۾ بلى (هائو) چوڻ ۾ اڳرائي ڪئي (اهڙيءَ طرح) آخرت ۾ پيشرو هوندا. يا اهي ماڻهو سابقين ۾ داخل آهن جن جنت ڏانهن سبقت ڪئي (يعني دنيا ۾ جن رسول الله صلى الله عليه وسلم جن جي تصديق ۾ اڳرائي ڪئي اهڙيءَ طرح جنت جي طرف سبقت ڪري وڃڻ وارا هوندا) يا اهي ماڻهو مراد آهن جن ظاهري ۽ باطني هجرت ۾ اڳرائي ڪئي. يا اهي ماڻهو مراد آهن جن سلوڪ يا جن ٻي ۾ يا معرفت ۾ خلقا، تحقيقا ۽ تحقيقا سبقت ڪئي اهي سابقون آهن. يعني اهي ماڻهو جن جي حال کي سياڻپ ڏيکاري ۽ سندن مقصدن کي ظاهر ڪيو ويو هن قول واري تہ آڏ ستار وآهيان ۽ منهنجو شعر منهنجو شعر آهي. ڪن چيو آهي ته تشريح تي پوءِ وقف اسابقون تي ٿيندو.

اولئك المقربون :- اهي ئي الله جا مقرب آهن. پنهنجي مسلمن کان پنهنجي منزلن ڏانهن جيئن سبقت سندن خواهش جي موافق سرانجام ٿئي. ياوري اهي ماڻهو مراد آهن جيڪي الله جل شانه و عظم مقامه کي قريب آهن. صحاح ۾ اهڙي روايت موجود آهي جنهنجو مطلب هي آهي. الله تعالى فرمائي ٿو

ته جيڪو ماڻهو نڪي هڪ گهرائي ويجهو ٿيڻ ۽ آهي ته مان ڪيس هڪ هٿ جيترو فاصلو قريب ٿيندو آهيان ۽ جيڪو باهو نڪي هڪ هٿ جيترو فاصلو قريب ٿيندو آهي ته آءُ ڪيس بن هٿن جي ڦهلائجيترو فاصلو ويجهو ٿيندو آهيان ۽ جيڪو ماڻهو مان الله ڏانهن جي دربار ۾ پنڌ ايندو آهي ته مان وٽس ڊوڙندو ايندو آهيان.

فِيْ جَنّٰتِ النَّعِيْمِ ۝ النعيم والجنة لكل منهم ما يناسبهم من الصورية والمعنوية والجسدية والروحية والعلمية والعملية وهلم جرا فيهما.

ترجمو:- اهي آرام ۽ نعمتن وارن باغن ۾ هوندا. ۽ نعيم ۽ جنت انهن مان هر هڪ لاءِ هونديون. يعني سندن ظاهري ۽ باطني ۽ جسماني ۽ روحاني ۽ علمي ۽ عملي ۽ اهڙين بين خوبين جي مناسبت سان ڪين جنتون ۽ نعمتون عطا ڪيون ويندوين. هَلُمَّ جَرًّا :- هن جو مطلب آهي علي هذا القياس.

قيل هذه الجملة تعريف لاهل اليمين وانظارهم انه قسم ثالث تكميلا لتقسمة وذلك النوع الانسان المخاطب بقوله وكنتم ازواجا ثلثة من تي بالطبع الى ثلث خصال اما بالجبل او بالعمل او بالعلم بانه هو بارئه وصانعه وفاعله فالاول اصحاب الشمال و الثاني اصحاب اليمين والثالث السابق والسابق هو المقرب اما حالا او مالا واصحاب العمل اما عابد او زاهد او خادم فان الفقير الرسمي داخل في الزاهد والحقيقي في العارف وكذلك اصحاب الجعل اما مشرك او منافق او شاهق جبل وكذلك عارف اما منغلق او متعمق او محقق وكنتم ازواجا ثلثة في كل زوج وبالجملة الانسان اما ان يكون ذا كمال كائنا ما كان مما امكن في حق البشر او لا يتصف بشيء منه بالنسبة الى الصراط المستقيم الانبيائي الثاني الكافر واصحاب الشمال والمبغوض عند رب الارباب اما ان يقترن بالعمل الحقي او منكر الاهلي فالاول اصحاب الميمنة وطالب الجنة والثاني السابق المقرب وطالب الحق او واصلة لما قيل ان الله تع اطلع على قلوب طائفة اخرى

منخلقه فلم يرجوا رجعهم يصلح لخدمته ولا موضعًا لمعاملته فيقربهم فاشتغلهم[٤] بدنيا فحبسهم لاهلها واوحى الى بعض الخدام ان امقتك فسقط عن عيني فاصب عليك الدنيا صبا ثم اسابق المقرب اما مربي راعى ملامتي او متصوف او كامل او مكمل او المكمل اما متخلق او متحقق او محقق او المحقق اما فرد او قطب وقد سر تحقيق هذه التعريفات غير مرة فلا نكررها.

ترجمه وتشريح :- چيو ويو آهي ته هي جملو سچي پاسي وارن جي تعريف ۾ آهي، ظاهر هي، گاهڪ آهي ته تقسيم جي تڪميل جو اهو ٽيون قسم آهي يا اهڙي انساني قسم مخاطب آهي الله؟ جي هن قول "ماء وتسع ازواجا ثلثة رمان" وچ ته، انساني طبع جو لاڙو ٽن حصلتن ڏانهن آهي، اهي ٽي طبيعتون يا جبل سان يا عمل سان يا علم سان وابستد آهن چو ته اهو انسان انهن مذڪورشين جي وصفن يا ڪمن سان مشابهت رکيٿو ٻو، پهريون قسم اصحاب الشمال آهي، يا ٻيو قسم اصحاب اليمين آهي يا ٽيون السابق آهي يا اسابق اهو مقرب آهي يا حالاً ومالاً يا اصحاب العمل يا عابد يا زاهد يا خادم آهي چو ته رسمي فقير زاهد ۾ داخل آهي يا حقيقي فقير معارف ۾ داخل آهي.

يا اهڙيطرح اصحاب الجمل يا مشرڪ آهن يا منافق يا بدبخت جبل متعبد يا اهڙيطرح عارف يا متخلق يا متحقق يا محقق آهي يا اوهان هرقسم ۾ ٽي قسم آهيو. حاصل ڪلام ته انسان يا صاحب ڪمال آهي جيڪو آهي ٽيئن ڪامل رهندو انهن شين ۾ جيڪي انسان جي حق ۾ ممڪن ٽين ٽيون. يا وري انهن شين سان موصوف نڪيو ويندو جيڪي ڪاڻس سرزد ٽين ٽيون. راهن الهي ڏکري جو هو ٽين سڳورن ۽ جي صراط مستقيم ڏانهن منسوب آهي.

ٻيو قسم[٥] ڪافر يا اصحاب الشمال، رب الارباب جي نزديڪ غضب ڪيل آهي.

---

٤ سَمَلَ - سَمْلًا - اِسْتَمَلَ :- ڏڪ هڻڻ. ٽڪ ڦوڙڻ. القاموس الفريد ص ٣١٥

۽ اول يا تحقيقي عمل سان همنشين ٿيڻ يا نه الهي فڪر ڪندڙ آهي، پوءِ
پهريون اصحاب الميمنة ۽ جنت جو طالب آهي ۽ پيو الهي فڪر ڪندڙ
سابق مقرب آهي، ۽ حق جو طالب يا واصل آهي. جيئن چيو ويو آهي ته "الله تعالىٰ"
پهنجي خلوق جي بي جماعت جي دين کي روشن ڪيو آهي. پوءِ اهي الهي امين (رحمت)
مان پهنجين امين ۽ متعلق نامين نه ٿا ٿين ۽ الله تعالىٰ پهنجي خدمت
يعني دنيي معاملات جي لاءِ ڪين صلاحيت وارو بنائي ٿو ۽ معاملات ۾
ڪابه جاءِ خالي نه ٿو ڇڏي پوءِ ڪين پسند فرمائي ٿو ۽ ڪين دنيا جي معاملات
۾ سندن اک ۾ ڪ هڪي ٿو ڇڏي يعني سندن توجهه دنيا کان هٽائي پاڻ ڏانهن
مرڪوز ٿو ڪري ۽ سندن اهليت ڪري ڪين پهنجو سچو ٻانهو بنائي ٿو
۽ بعض خائف بندن ڏانهن الهام ۾ ڪري ٿو خبردار! بيشڪ ٿو هائي
ناپسند ي ۽ نفرت ڪري ٿو ها ڪي منهنجي نظر ۾ ڪيرائي ڇڏين ي، پوءِ ۽ ان
ٿو هان تي دنيا جي پليندس سان رهنجي ڪري اوهان پريشان حال رهندؤ
سابق مقرب منهنجي ملامتن جي ڇڏڻ وارو يا مُريد آهي يا صوفي يا عامل يا
مُڪمّل آهي، ۽ مُڪمّل يا متخلق يا متحقق آهي ۽ محقق يا فرد
راڪيلو آهي يا قطب (قوم جو سربراهه) آهي.

صاحب تفسير فرمائي ٿو ته هن تعريفن جي تحقيق جو ذڪر ڪيترين جاين تي ڪيو ويو آهي، هتان انسان انکي پيهر ورائي نه ٿا ڪون.

ثُلَّةٌ جماعة مِّنَ الْاَوَّلِيْنَ امم السابقة من لدن آدم الى نبينا مُحَمَّدٍ عليهما السَّلَامُ
وَقَلِيْلٌ مِّنَ الْاٰخِرِيْنَ ه من امة مُحَمَّدٍ عليه السلام قيل ولا يخالف ذلك ما روى عنه عليه السلام
ان امتى تكثر بسائر الامم فجاز ان يكون سابقوا سائر الامم اكثر من سابقى هذه الامة
وتابعوا هذه اكثر من تابعهم ولا يرده قوله فى اصحاب اليمين ثُلَّةٌ مِّنَ الْاَوَّلِيْنَ وَ
ثُلَّةٌ مِّنَ الْاٰخِرِيْنَ لان كثرة الفريقين لا تنافى اكثرية احدهما وقد ترى تحقيقه عن قريب

ترجمہ:- "اهڙ جي هڪ وڏي جماعت آڳين ماڻهن مان هوندي ۽ ٿوڙڙا پوئين مان هوندا."

تشريح:- ثُلَّةٌ من الاولين:- آڳين امتن مان يعني حضرت آدم عَلَيْهِ السَّلَامُ کان وٺي اسانجي نبي حضرت مُحَمَّدُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جن تائين جيڪي امتون گذريون آهن تن مان هڪ وڏي جماعت هوندي

وقليلٌ من الآخرين:- يعني حضرت مُحَمَّدُ مصطفىٰ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهٖ وَسَلَّمَ جن جي امت مان.

بعض چيو آهي ته هي آيت سڀڪري حضور ﷺ جن جي هن روايت جي مخالفت ٿي ڪري اها روايت هيءَ آهي. حضور ﷺ جن فرمائيو آهي ته بيشڪ منهنجي امت بين امتن کان گهڻي ٿيندي، انهيءَ جو ازهي آهي ته بين امتن جا اعلىٰ درجي وارا هن امت جي اعلىٰ درجي وارن کان گهٽا هوندا ۽ هن امت جا تابعين بين امتن جي تابعين کان گهٽا هوندا.

صاحب تفسير آگتي فرمائي ٿو ته مٿين آيت کي هيءَ آيت رد نٿي ڪري. يعني "ثلة من الاولين وثلة من الآخرين" ڇو ته بن جماعتن جي اڪثريت اهڙ مان هڪ جي گهٽائي عجي نفي نٿي ڪري ۽ ٿوڙڙا عنقريب اچي حقيقت کي ڏسندين يعني قيامت ۾ بهشتيم ۽ مرفوعاً هيءَ روايت ڪئي ويئي آهي ته اهي ٻئي جماعتون هن امت جون ٻئي آهن.

كما روى البغوى عن ابن عباس رض قال قال رسول الله صلعم هما جميعاً من امتى *

واختاره الزجاج وقال معنى تبع النبيّ ﷺ وامن به من الامم السابقة انتهى وقد عرفت غير مرة ان فى امة محمدٍ سابقها اكثر من مقر ميها لان فى كل عصر من هذه الامة مثل ابراهيم وعيسىٰ وموسىٰ عليهم السلام وما من نبى الا وله تظهر فى امتى و يمكن ان يقال ان ثلة من الاولين من الابرار والاخيار وقليل من الآخرين من السابقين

---

*. معالم التنزيل ۾ لفظ هما كان يعلى من هذه الامة. آيت وقليل من الآخرين لحت. ص ٢٧٢ سپارو ٢٧ سورة الواقعة ص ٢٧٢ تفسير الخازن سپارو ٢٧

المقربين لما روى ان الله لما خلق الخلق فنظر اليهم فوجدهم مائة جزء فجزء وخص منها كان مالحا لمعرفة الله فبقى تسعة وتسعون فرحمهم فشاهدهم فتسعة منهم كانوا قابلة لخدمة الله فاستخلصهم باعمال اهل الجنة وما بقى فاهل النار واما اصحاب المشأمة فاما مطروحة عن النظر والبحث لانهم لا يحبأبهم والقسم الاول معتبرة عن الاولين لانهما مشتركان فى طلب المخلق وان جل الاخرة عن الدنيا والقسم الثانى ما ورد بالاخرين يؤيده ما روى الواحدى من ابن عباس وكذا ما فى الصحاح عنه رضى الله عنهما وعنده مفاتح الغيب لا يعلمها الا هو ويعلم ما فى البر والبحر وما تسقط من ورقة الا يعلمها وكذا يؤيده قوله على شرير.

ترجمہ:- جيئن امام بغوي رح حضرت ابن عباس رض کان روايت کئي آهي هو فرمائي ٿو ته حضور صلى الله عليه وآله وسلم جن فرمايو ته اهي ٻئي جماعتون سيب سفنجي امت جون آهن، ۽ زجاج انهيءَ کي اختيار کيو آهي ۽ هن جيوڻ جن ماڻهن حضرت آدم ع کان وٺي رسول الله ص جن تائين سينيءَ ٻين سڀني ۾ کي ڏنو ۽ سينيءَ جي نصيب ڪيائون ۽ نبي ڪريم ص جي تابعداري ڪيائون ۽ سابقه امتن مان به حضور ص تي ايمان آنائون تن جو تعداد الف صحابه سڀني کان زياده هو جن رسول الله ص جن کي ڏٺو فقط.

صاحب تفسير فرمائي ٿو ته مون کيترا پيرا وضاحت ڪري چڪو آهيان ته بيشڪ حضور اڪرم سيد نا محمد ص جن جي امت ۾ جن ماڻهن سڀڻ حاصل ڪئي آهي اهي سابقه امتن جي سابقين کان گهٽا آهن. جيوڻ هن امت مان هر هڪ دور يعني دور اول دور صحابه دور دوم يعني تابعين ۽ دور سوم يعني تبع تابعين ۾ حضرت ابراهيم ۽ حضرت عيسى ۽ حضرت موسى عليهم السلام جهڙا ماڻهو موجود آهن ۽ تي گن ريا آهن ۽ کوڙ اهڙو ٻي

. تفسير معالم التنزيل ص ٨٥٥ تي مفهوم موجود آهي.

نہ گڻ رکيو آهي جو آخرو منهنجي امت ۾ ماڻهو ظاهر ٿيو هجي. يعني هر هڪ نبيءَ جي آخرو ماڻهو منهنجي امت ۾ ضرور پيدا ٿيو آهي ۽ هي ڳالهه به ممڪن آهي. آگهين به چيو ويو آهي ته ثُلَّةٌ من الاولين مان مراد ابرار ۽ اخيار رهن ۽ وقليلٌ من الآخرين مان مراد سابقين مقربين آهن. جيئن روايت آهي ته الله تعالىٰ جڏهن مخلوق کي پيدا ڪيو ته پوءِ انهن ڏانهن ڏسڻ فرمايائين پوءِ انهن مان هڪ سؤ جڙا بنايائين پوءِ انهن مان هڪ جزو الله جي معرفت جي صلاحيت رکي ٻيو باقي ڦاڻي ڇڏيا رهيا. پوءِ الله تعالىٰ انهن تي رحم ڪرڻ فرمايو پوءِ انهن کي مشاهدو فرمايائين پوءِ انهن مان ڦاڻ الله جي خدمت جي لائق هئا پوءِ انهن کي جنت واري جي عمل سان استعمال کيائين ۽ جيڪي باقي رهيا سي دنيا وارا آهن. پر کين پاسي وارا اهي نظر ۾ بحث کان ڪريل آهن جنهن ڪري انهن جي پروڙه نه ٿي ڪئي وڃي.

يا هڪ هيءَ به راءِ آهي ته پهريون قسم اولين کان عبارت آنءُ آهي جو ته اهي نبي جا ۽ پاڻ سڀ جي طلب ۾ شريڪ آهن جيتوڻيڪ آخرت دنيا کان عظيم المرتبت آهي. ۽ ٻيو قسم آخرين سان ملي آهي. انهيءَ ڳالهه جي اها روايت تائين ٿي ڪري جيڪا وصي ۽ بيان ڪئي آهي. حضرت ابن عباس رضه کان. ۽ اهڙيءَطرح تفسير معالم التنزيل ۾ حضرت امام بغوي رح حضرت ابن عباس رضه کان روايت نقل ڪئي آهي. ۽ الله جو گهڻ جون ڪنجوڻ آهن جن کي ان کان سوءِ ٻيو ڪو به نه ڄاڻي ٿو جيڪي خشڪي ۽ درياه ۾ آهي تنهن کي به ڄاڻي ٿو ۽ ڪو به پَنُ نه ٽوڪري پر انکي به هو ڄاڻي ٿو. ۽ اهڙيءطرح متين قول جي، هي فرمان پڪ تائين ڪريڻ اهو قول آهي حتىٰ سُرُ ۽ الخ.

عَلٰى سُرُرٍ لَاسِيَّمَا اِذَا كَانَ قَلِيْلًا مِنَ الْاٰخَرِيْنَ مُنْفَصِلَةٌ مِنَ الْاَوَّلِيْنَ مَوْضُوْنَةٌ

مَنْسُوْجَةٌ بِالذَّهَبِ مُشَبَّكَةٌ بِالدُّرِّ وَالْيَاقُوْتِ اَوْ مُتَّصِلَةٌ مِنَ الْوَضْنِ وَهُوَ نَسْجُ الدِّرْعِ مُتَّكِئِيْنَ عَلَيْهَا تَنْعَالَا تَكْسَلًا مُتَقَابِلِيْنَ بِيَنْهُمْ تَانُسًا وَتَوَالُعًا بِحَيْثُ لَا يَرٰى اَحَدُهُمْ ظَهْرَ اَحَدٍ يَطُوْفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ بِلَحْمٍ مَتَّ عَلٰى هَيْئَةِ الْمَوْلُوْدِيْنَ طَوَافُوْهُمْ اَوْ عَلَى الْحَقِيْقَةِ كَمَا رُوِيَ عَنْ عَلِيٍّ كَرَّمَ اللّٰهُ وَجْهَهٗ وَعَنِ الْحَسَنِ رض هُمْ اَوْلَادُ اَهْلِ الدُّنْيَا لَمْ تَكُنْ لَهُمْ حَسَنَاتٌ فَيُثَابُوْا عَلَيْهَا وَلَا سَيِّئَاتٌ فَيُعَاقَبُوْا عَلَيْهَا اَوْ اَوْلَادُ الْكُفَّارِ كَمَا رُوِيَ اَوْلَادُ الْكُفَّارِ خُدَّامُ اَهْلِ الْجَنَّةِ.

ترجمہ:- "اُهي ماڻهو سون سان واڻيل ڪٽن تي تڪيا ڳائي هڪ ٻئي جي سامهون ويٺا هوندا. انهن جي چوڌاري اهڙا ڇوڪرا جيڪي هميشه ڇوڪرائي رهندا پيالا ويٺا ويندا."

عَلٰى سُرُرٍ:- يقيناً جنهن لوئين ماڻهن ماڻ ڪيو هوندا تہ پهرين ماڻهن ماڻ ڪيو هوندا. مَوْضُوْنَةٌ:- هن مان مراد آهي سون سان واڻيل جيڪي موتي ۽ ياقوت سان جاري ڏنل هوندا ۽ ڪن مفسرن چيو آهي تہ سون ۽ جواهر شامل واڻيل ڪٽن مراد آهن.

مُتَّكِئِيْنَ عَلَيْهَا:- خوشگوار غوني شا تي ڳائي ويٺا هوندا سندن تي سُستي ۽ سبب ڳل نہ هوندي.

مُتَقَابِلِيْنَ:- يعني هڪ ٻئي جي سامهون ويٺي اُنس ۽ ڪچهري حاصل ڪندا هوندا ۽ اهڙيءَ طرح ويٺا هوندا جو ڪوبہ ڪنهنجي پٺي نہ ڏسندو يعني ڪنهنجي ڪنهن ٻئي ڏاهن نہ هوندي.

يَطُوْفُ:- يعني خدمت جي لاءِ وٽن آمد و رفت رکندا ۽ سندن خوبصورت اولاد جهڙو هوندو ۽ پيا سندن چوڌاري ڦرندا. ڪن چيو آهي تہ مؤمنن جو سندن

هي تصديث لفير معالم التنزيل ص ٨٧٢ تي واقع آهي. مطبع الحيدر الواقع في المحمورة الهيئي ١٢٨٣ھ
عال فيه ٢٦٧٤١٦ بغوي سنة لي نيو رشي.

حقيقي اولاد هوندن وجيڪي ننڍي پڻ ۾ وفات ڪري ويا هئا، هي ئي سندن
ضمانت ۾ هوندا. جنهن تي حضرت علي ڪرم الله وجهه ڪان روايت آهي ۽ حضرت
حسن رض ڪان روايت آهي ته اهي دنيا داران جي ئي اولاد هوندي جن
نه نيڪيون ڪيون هونديون جو ثواب حاصل ڪن ۽ نه گناهه ڪيا هوندا ڪ
جو عذاب ۾ مبتلا ٿين ربڪ ڪين جنت وارن جو خادم بنايو ويندو ۽ يا
ڪن مفسرن چيو آهي ته اهي ڪافرن جي اولاد هوندي جيڪي ننڍي
پڻ ۾ مري ويا هئا- هوندا. ۽ جن ته هڪ روايت ۾ آهي ته ڪافرن
جي اولاد جنت وارن جي خدمتگار ٿيندي.

وفي المكي قد اختلفوا في هؤلاء الولدان فقيل هم اولاد المؤمنين
الذين ماتوا صغارا وفيه ضعف لان الله تعالى اخبر عنهم بلحوقهم
بآبائهم ولان من المؤمنين من لا ولد له فان خدم ولد غيره كان فيه
قضيت[ع] بابي الخادم وقيل هم صغار الكفار كما مر ومن قال بهذا
لا يقول تعالى بان الجنة ليس فيها ولادة والقول الصحيح الذي لا معدل
عنه انهم ولدان خلقوا في الجنة لخدمة اهل الجنة كما تقدم وقيل
واطلق عليهم اسم الولدان.

۽ تفسير مڪي ۾ مذڪور آهي ته مفسرن اهڙن ڇوڪرن بابت اختلاف ڪيو آهي
بعضن چيو آهي ته اهي مومنن جي اولاد آهي جيڪي بار ليڪي حالت ۾
وفات ڪري ويا آهن. اهڙي روايت ۾ ڪمزوري آهي ڇو ته الله تعالى اهڙن
ڇوڪرن بابت خبر ڏني آهي ته اهڙن کي سندن والدين جي ايمان سبب
ساڻ ملائيندو. ۽ ٻيو وجهه آهي ته مؤمن ماڻهو جن کي دنيا
۾ اولاد نه هوندو جيڪڏهن اهي ڇوڪرا غيرن جي خدمتگار ٿيندا ته ان صورت

ع قضيت:- مقدم - مسئلو - مختلف فيه معاملو. القاموس الفريد ص٥٣٩ اردو.

يه خادمن جي پيءُ سان مختلف فيه معاملو درپيش اينءُ. ۽ بعض چيو آهي ته اهي چوڪرا ڪفارن جا ٻار آهن جيئن ترسورة والطور ۾ گذريو آهي. ۽ جنهن هي چيو ته الله تعالىٰ جي قول ڪا سواءِ آهي. يعني جنت ۾ چوڪرا نه هوندا يا ولادة نه ٿيندي. حالانڪ قول صحيح هي آهي جنهن کان قرطبي گنجائش نه آهي. يعني بيشڪ اهي چوڪرا آهن جنهن جنت واري جي خدمت لاءِ پيدا ڪيو ويو آهي جيئن حور ۽ جنت ۾ خلقيو ويو آهي ۽ عنقريب آهي جو الهن ۾ تفسير وٺندو ۽ اوهان الهن کي ماڻيندؤ. ۽ الهن تي اسم الولدان جو گهايو ويو آهي. مطلب ته الهن ۾ کائي ڇڏڻ ۽ ايندي سندن حسن جمال ساڳيو ئي رهندو. مُخَلَّدُونَ الهون ابدًا في الجنة او مقرطون من الخلدة وهو القرط بِاَكْوَابٍ جمع كوبٍ لا عروة ولا خرطوم له وَّاَبَارِيْقَ جمع ابريق اناءٌ له ذاكر (اڏان) وَكَاْسٍ مِّنْ مَّعِيْنٍ ۙ خمر لَّا يُصَدَّعُوْنَ عَنْهَا لا يحصل لهم من شربها اصداع لانه امر مع تغير عقل وَلَا يُنْزِفُوْنَ ۙ الكوفي بكسر الزاء وقيل في معناه لا ينزفون عقولهم ولا ينفد عقولهم. وفي السلمي لا يخل عقولهم عن امور والحقائق عليهم ولا يغيبون عن مجلس المشاهدة وَفَاكِهَةٍ للتنعم مِّمَّا يَتَخَيَّرُوْنَ ۙ يختارون وَلَحْمِ طَيْرٍ مِّمَّا يَشْتَهُوْنَ ۙ يتمنون من طبعهم في الدنيا اوح ياحيئن.

ترجمو:- اهي جنت ۾ هميشه رهندا. پيالن ۽ ڪوزن ۽ وهڻ ڪشراب جي پيالن سان پيا ايندا ويندا جنهن سان نه مٿي ۾ سور پوندن ۽ نه نشو ٿيندن. ۽ ميوا جيڪي پسندڪندا. ۽ پکين جو گوشت جيڪو خواهش ڪندا. (سوءِ چوڪرا پيا آڻي ڏيندن - آيٽندا)

مُخَلَّدُوْنَ:- يعني اهي جنت ۾ هميشه رهندا. ياهي مطلب آهي ته الهن کي ڪڏن

ڀ واليون پاڻ هوندڙون. ڦُرڻ چئبو آهي ڪنن جي زير ري يعني واري.
(مثلاً:- اڳڪو ماڻهو پاڻي يا چوڪريءَ کي واري پهرائي نه چيو ويندو آهي نه
خَلَّتْ جَارِيَتٌ (مصري)
بَاكُوَابٍ الخ:- ڪُوب جو جمع آهي. جنهنجو مطلب آهي نه اهڙن پيالن کي نه
ڪَٽرو هوندو ۽ نه نڪي هوندي.
اَبَارِيْقَ:- هي ابريق جو جمع آهي مي هڪ اهڙو ٽانءُ آهي جنهنکي
ڪَٽرو ۽ نڪي هوندو آهن. وَكَأْسٍ:- شراب سان پريل جام کي ڪَاسُ
چيو ويندو آهي. اگر جام ۾ شراب نه هوندو نه انکي ڪَاسُ نه چيو ويندو
مَعِيْنٍ:- همیشه چشمي مان وهندڙ شراب جيڪو ڪٽ هن ۾ بند نه ٿيندو
لَا يُصَدَّعُوْنَ عَنْهَا:- ان شراب جي پيئڻ سان متي جو سور نه ٿيندو ۽ نه
شراب جو مفهوم ئي آهي عقل جو ٽيرائڻ يعني خطا ڪرڻ سان ڪنڌ تڪليف
ڏيندڙ آهي، پر بهشت جو شراب عقل کي ضايع نه ڪندو.
وَلَا يُنْزِفُوْنَ:- ڪوفين يُنْزِفُوْنَ کي "نزيٰ" جي زير يعني اِنْزَاف مصدر
باب اِفعال سان پڙهيو آهي. ۽ باقي قارين "نزى" جي زبر سان پڙهيو
آهي. هن جي معنيٰ ٿيندي لَا يُنْزَفُوْنَ عُقُوْلَهُمْ يعني سندن عقل ۾
فتور نه ايندو ۽ اهڙا عقل نه ڪندا.
۽ تفسير سلمي ۾ مذڪور آهي نه اهڙا عقل اُمور ۽ حقائق عليهم يعني
جيڪي متن راز ۽ انڪشافات ۽ حقيقتون ظاهر ڪيون ويندون اهڙن جي
سمجهڻ کان خالي نه ٿيندا ۽ نه ئي مشاهدي واري مجلس کان پس پردو هوندا.
وَلَحْمِ طَيْرٍ مِّمَّا يَشْتَهُوْنَ:- يعني دنيوي طبيعتن جي مطابق جيڪا خواهش
ڪندا يا ان وقت يعني جنت ۾ رهڻ دوران جيڪا خواهش ڪندا سا سندن
پوري ٿيندي. يعني جيڪا ئي جنتي ۽ جي دل ۾ ڪهڙن پکين جي گوشت

جو خيال اين وٽ فوراً اهو پڪي جنتي ۽ جي خواهش جي موافق سندس آڏيان
اچي پوندو.

وَلَهُمْ حُوْرٌ عِيْنٌ ۾ ها ڪسر حمزه و الڪسائي عطف عَلٰى جَنّٰتٍ بتقدير مضاف
اي هم في جنات من المكارم بيض مخدرات العيون* ثم اختلفوا في ان حور العين
أحسن الادميات فقيل الحور وقيل ادميات افضل بسبعين الف ضعف كذا في
القسطلاني كَاَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُوْنِ ۾ ولم يقع عليه الشمس وما يحرض
الهواء فيكون في نهاية الصفاء روى انك يستطيع لؤلؤ في الجنة فقيل ما هذا
فيقال هؤلاء ثغر حوراء ضحكت وروى صفاء الدر الذي لا يمسه
الايادي فجوزوا جَزَآءً بِمَا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ ۾ من الاعمال القلبي والبدني
ما روى الصحاح الاحسان ان تعبد الله كَاَنَّكَ تراه فان لم تكن تراه فانه
يَرَاكَ فَاِنْ قيل ان الصحيح المذكور غير مرة بقوله لن يدخل احدٌ
الجنة بعمله قالوا ولا انت يا رسول الله صلعم قال ولا انا الا ان
يتغمدني الله برحمته والآية تدل على ان المثوبات جزاء العمل
فاُجيب مما في جامع التبيان ان المنازل على قدر الاعمال واما نفس دخول
الجنة فبرحمة الله وفضله وعلى ذلك النص الصريح الصحيح***

ترجمو:- ۽ اهنجي لاءِ سفيد وڏين اکين وارين عورتون (يعني حورون) هونديون
جيئن رڪاڻت سان لڪايل رکيل هونديون. هي سندن عملن جي بدلي ۾ هونديون

تشريح:- حمزه ۽ ڪسائي قارين حُوْرٍ زير سان پڙهيو آهي اهي جون تا
ته واو عطف جو آهي ۽ اهو "جَنّٰتٍ" تي عطف آهي مضاف محذوف شاپو ۽ مطلب
هي ٿيندو ته اهي جنتن ۾ هونڊ ۽ اهنجي لاءِ وڏين اکين وارين عورتون
هونديون.

معالم التنزيل ۾ آهي ته سندن آڏيون سفيد ۽ وڏيون هونديون.

---

٣ عه ثغر:- وات - آڏيان ڏند وغيره. القاموس المزيد ص ٦٧٦ * معالم التنزيل عربي ص ٨٧٢ يا روح ٢
** تفسير جامع البيان في تفسير القرآن للشيخ السيد معين الدين ص ٦٥ حاشيه عكبر الوهيب المطبعة الحيدرية العامرة الهندية ١٣٠٣ ه
سورة الواقعة

پرهن ڳالهه ۾ مفسرن اختلاف ڪيو آهي ته "حور" جون اکيون تصويرڪار سهڻيون آهن. بعض چيو آهي ته "حور" سهڻي آهي. ۽ ڪن چيو آهي ته تصوير افضل آهي. ۽ علامه قسطلاني ۽ جي ڪٿ مطابق تصويرهڪ چاليهه هزار درجا (يعني سئين ۱۰ ف ضعف) افضل آهي.

ڪامثال اللؤلؤ المكنون :- هن ماڻ مراد آهي ته جنتي حور ۽ تي سج جي روشني نه پوندي ۽ نه ئي هوا کين ساهه ڏيندي. پوءِ جنهن شيءِ تي اهي ٻئي شيون نه ڳڻبون نه پوءِ اها شيءِ (يعني حور) نهايت صفائي ۾ هوندي. روايت آهي ته جنت ۾ هڪ ڦُر چمڪندو. ماڻهو جوڏا ته هي چوا آهي. ڪن چيو ويندو ته حور پنهنجي مٿس جي اڳيان ڪڍي آهي ۽ روشني سندس تڻن ۽ جي چمڪ آهي. ۽ يا مطلب آهي ته حور جي ذات جي روشني آهي جو هُوءَ ڪڍي آهي. مراد اڳيان تڻن آهن.

۽ روايت آهي ته موتي جي صفائي ۽ روشني اها آهي جو ڪنهنجي هٿ ان کي نه ڇهيو هجي. يعني شفاف موتي جيئن سيپ ۾ محفوظ هوندو آهي اهڙوئي مثال جنت جي حور جو آهي. والله اعلم

جزآءً بما كانوا يعملون :- پوءِ ڪين عمل جي ڪري ۾ پروالڳ عطا ڪيو ويندو عمل ماڻ مراد قلبي ۽ جسماني عمل آهن. جيئن صحاح روايت ڪئي آهي. "احسان هي آهي ته تون الله تعالىٰ ڏي ائين بندگي ڪر گويا ڪ تون کيس ڏسي رهيو آهين. پر جيڪڏهن تون کيس نه ڏسين ته اهو يقين ضرور ڪ ته هو تو کي ڏسي رهيو آهي." پوءِ جيڪڏهن هي سوال اٿي ته کيڏا پيرا هي ۽ صحيح حديث منڪور ٿي آهي جو پاڻ سڳورا صلى الله عليه وسلم جن فرمائين ٿا ته ڪو به ماڻهو پنهنجي عمل ذريعي جنت ۾ داخل نه ٿيندو ته پوءِ اصحاب سڳورن رضي الله عنهم عرض ڪيو ته يا رسول الله ۽ ڇا اوهان به (نه) هي ۽

---

۱ هي ۽ روايت امام بغوي رح ڪئي آهي. ۽ سو تفسير مظهري ص ۲۵ اردو عربي.

ذکر ۾ شامل آهيو ۽ پاڻ سڳورن ۴ جن فرمايو ته هاڪو يعني آءُ ۽ عمل ذريعي جنت ۾ نه ويندس سواءِ هن ڳاهجي جو الله تعالیٰ ۽ پنهنجي رحمت سان مونکي منظوري ڏئي. يعني مونکي پروسي ۾ رکي.

۽ آيت سڳوري ۽ هن ڳالهه تي دلالت ڪريٿي ته ثواب عمل جو به لوڪي من کور بالا سوال جي جواب لاءِ صاحب تفسير فرمائي آهي ته سوال جو جواب الهن شين سان پيٿن ڪيو ويندو جيڪي شيون جامع التبيان ۾ مذڪور آهن. الهي هي آهن ته مرتبه ۽ درجا عملن جي الله ڏي تي آهن بجڙا عمل پلا آهن اهڙا جنت ۾ درجا بهن ٿينڊ. باقي جنت ۾ دخول سو الله تعالیٰ جي رحمت ۽ فضل سان وابسته آهي ۽ الهي ۽ تي نص صريح ۽ صحيح دلالت ڪريٿي. والله اعلم.

لَا يَسْمَعُوْنَ فِيْهَا لَغْوًا باطلا وَّلَا تَاْثِيْمًا بان يقول بعضهم لبعض اثمت لان السماع بعد التكلم وانهم لا يتكلمون بما فيه اثم اِلَّا قِيْلًا قولا سَلٰمًا من الله او من العبد الى الله او منه على العبد او من الملائكة و اهل الدنيا من الجن والانس او يسلمون من اللغو والتاثيم سلاما بتكرير لانتد[۹] السلام بينهم ان يكون الاول من الله على عباده او ردهم على مناهم والثاني منهم على الله لهذه المدة بقولهم السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين فهذا جزاء السابقين المقربين.

ترجمه:- "اتي اهي جنتي ۾ ڪو بڪ بڏ نڌ ۽ نه ڪنهن تي تهمت لڳائڻ جي ڳالهه. رهه طرف ڪان رڳو سلام سلام چوڻ جي ڳالهه رهيا بڏ نڌ."

لَغْوًا:- يعني باطل ۽ بيهوده ڳالهه. تَاْثِيْمًا:- يعني گناهه ڏاڻ انکي کوبه منسوب نه ڪندو. يعني کو بڪ ڪنهنکي ائين نه چوندو ته تون گناهگيو يا خراب ڪمگيو. يا نه ڪنهن سان تعلق ڪلام ڪرڻ کان ٻڌي جو آهي. پر جڏهن ته

---

[۹] لانتد:- ماڻهن جو جمس ۾ جمع ٿيڻ. القاموس الفريد ص ۶۳۵.

اهي جنتي اهڙو گفتگو ڪندا ڀي ڪو نه جنهن ۾ گناهه هجي يا گناهه جو شبهو هجي.
قِيلًا:- معنيٰ قول جي آهي. سَلَامًا:- يعني سلامتيءَ وارو هن مان مراد آهي ته الله تعالىٰ جي طرف کان پاڻ تي سلامتيءَ رحمتون پيو موڪلينداسو يا پاڻ جي طرف کان الله ڏانهن سلام جو گفتگو هوندو يا الله تعالىٰ جي پاڻ ڏانهن سلام هوندو يا فرشتا جنت وارن تي سلام پياچوندا، دنيا وارا يعني جيڪي انسان پاڻ هڪ ٻئي تي سلام پياچوندا. يا هي مطلب آهي ته جنتي باطل کان بيهوده ڪاهي ڪهڙي به گالهه جي ڪان سلامت رهندا.
سَلَامًا:- يعني بيو پيرو سلامًا جو لفظ ڪرار لاءِ آهي ته جيئن اهڙي درميان سلام جي مجلس جمع ٿئي. پهريون سلام جي پيش کش الله تعالىٰ جي طرف کان سندس پاڻ تي ٿيندي. يا پاڻ اهڙي سلام جي موت، سلامتي پهچائيندڙ، موڪلينڊڙ تي ڪندا. يا بيو سلام پاڻ جي طرفان هوندو الله جي ذات تي ڏسڻ جي ڪري جيئن هن قول ۾ وارد آهي. "انسان تي يا الله جي صالح پاڻ تي سلامتي هجي. پوءِ اها جزا سابقين مقربين جي آهي.

وَاَمَّا فِي حَقِّ اَصْحَابِ الْمَيْمَنَةِ مَا اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ فقوله وَاَصْحٰبُ الْيَمِيْنِ مَآ اَصْحٰبُ الْيَمِيْنِ ۝ تعجب من اصحاب اليمين وقد عرفت التعجيب والاستفهام في حق اصحاب الميمنة واصحاب المشئمة سابقًا لاحقًا سوى القسم الثالث وهو السابق المقرب فانه لما ذكر اولا ذكر والسابقون السابقون اولئك المقربون وثانيًا ثلة من الاولين وقليل من الآخرين ولعل التعجب والاستفهام من اصحاب الميمنة وفريقة في مرتبة الانشاء دون الاخبار فان طالب الآخرة كما يقال فيه انه ظالم كذلك ورد فيه انه في مرتبة المؤنث لما روى يا رائد مَنْ اَظْلَمُ ممن عبدني للجنة او نار لو لم اخلق جنة ولا نارًا لم اكن اهلًا اَنْ اُطَاعَ

وروی طالب الدنیا تحنث وطالب الحقیٰ مؤنث وطالب المولیٰ مذکر بین کر
التفاوت بین ما یتناہٗ اھل البوادی کما عبید اھل التفقر وستری عنقریبًا
انشاء اللہ وصدہ الحریز خمن تربہ المولیٰ والخالق وطلب المخلوق وان کان
ذا عز وجمال لایخلق عن امر ما من الھمۃ لان اللہ یحب معالی الھمم و
یبغض سفسافھا قال الشبلی علیہ الرحمۃ فی معنی قولہ صلعم ان اکثر
اھل الجنۃ البلہ ان الابلہ یغیر الی متاجرہ فکن ابنک من خاف اللہ
وطلب منہ الجنۃ دون لذۃ النظر الی لقاء وجھہ فھو فی عین واحش۔[۱]

ترجمہ:- "یہ سچي پاسي وارا کھڑا رہ چگل آھن سچي پاسي وارا۔"

تشریح:- یہ سچي پاسي وارن جي حق ۾ ما اصحاب المیمنۃ آھي جیئن فرمان
الھي آھي۔ واصحب الیمین ما اصحب الیمین۔ اصحاب الیمین کان تجب
آھي یہ من اصحاب المیمنۃ یہ اصحاب المشئمۃ جي حق ۾ تجب یہ استفھام کي
سمجھبو آھي۔ سابقًا لاحقًا۔ شئین قسم کانسواء جیکو السابق المقرب آھي
پو یہ تحقیق اول ۾ ذکر کیو ویو تہ والسابقون السابقون اولئک المقربون ذکر
کیو ویو آھي یہ پیو ذکر کیو ویو آھي ثلۃ من الاولین و قلیل من الآخرین
یہ شایں اصحاب المیمنۃ کان تجب یہ استفھام آھي یہ انجو فریق انشاء جي درجي
۾ آھي نہ خبر ۾ رچو تہ خبر ۾ صدق یہ کذب جو احتمال ھوندو آھي پر انشاء ۾
اھو احتمال نہ ھوندو آھي بلکہ ھو صدق تي مبني ھوندو آھي۔ یعني تجب
یہ استفھام اصحاب المیمنۃ کان ھنکري آھي جو ھو آخرت جو طالب آھي۔
یہ سندس حق ۾ ھیئن بہ چیو ویو آھي تہ اھو ظالم آھي۔ ھتي یطرح سندس حق ۾
ھي بہ آیو آھي تہ اھو مؤنث جي مرتبي ۾ آھي جیئن ھک روایت آھي۔
"اے داؤد داھن ماڻھو ما ن کیرو تہ یک ظالم آھي جنھن منھنجي بندگي محض
جنت حاصل کرڻ لاءِ کئي یہ باھ کان بچڻ لاءِ بندگي کئي۔ جیکڏھن آءُ

---

[۱] "تفسیر شبلی" جو مفسر آھي سندن نالو شبلي بن عبارمکي آھي۔ اسلامي انسائیکلوپیڈیا ۾ ورھ ۲۰۰
۱۹۰ مرتبہ منشي محبوب عالم ایڈیٹر اخبار بیسویں صدي

جنت ۽ دوزخ کي نه خلقيان ها تہ آءُ فرمانبرداري ڏجي اهل نه هجان ها يعني منهنجي اطاعت نه ڪئي وڃي ها. ۽ هڪ روايت آهي تہ دنيا جو طالب مخنث (کٹرو) آهي ۽ آخرت جو طالب مؤنث (عورت) آهي ۽ الله ۽ جو طالب مذڪر (مرد) آهي. باقي ان شيءِ جي درميان جن تي اهل بوادي يقين ڪيو آهي تنهن فرق (حد) بيان ڪيو ويندو. جيئن الهيءَ ڳالهه تي فقرو اڙايو يقين رکڻ ۽ لڏ جڏ ئي ڏسڻ ۾ اچڻ الله رحيڪن هن الله وصدہ العزيز چاهيو. پر جنهن ماڻهوءَ مولي ۽ خالق کي ترڪ ڪيو ۽ مخلوق جي طلب ڪيائين جيتوڻيڪ هو عزت ۽ جمال جو مالڪ آهي تہ عظيم ڪمان ان شيءِ کي پيدا نه ڪندو جيڪا همت مان آهي يعني عزم ۽ ارادي واري آهي، چونہ الله تعالىٰ بلند ارادن کي پسند ڪريٿو ۽ ان کان گهٽ وارن ارادن کي ناپسند فرمائي ٿو حضرت شبلي رحمة الله، حضور صلى الله عليه وسلم جن جي فرمان جي معنيٰ ۾ چيو آهي تہ اڪثر جنت وارا ڪمزور راءِ وارا آهن، چونہ ڪمزور راءِ وارا پنهنجي واپاري نفعي واري جاءِ ڏانهن قيرو ڪندا آهن. پوءِ اهڙي مثال آهي ان ماڻهوءَ جو جنهن الله تعالىٰ جي حڪم جي بجاءِ آوري ڪري عبادت ڪئي ۽ انجي بدي کانپوءِ جنت طلب ڪيائين، الهي ڏيڻ جي طلب نه ڪيائين تہ پوءِ اهو ظاهر ۾ برائي ڪندڙ آهي يعني سندس اهو ڪم ناقابل تسليم آهي.

في سدرِ شجرة النبق[1] الخضوده لاشوك له كانه حضد شوكه او من حضد الغصن اذا ثناه وهو رطب كانه من كثرة ثمره ثنى اغصانه روى انه لما نظر المسلمون وحينئذٍ وهو في وادٍ مخصب بالطائف فاعجبهم سدره فقالوا ليت لنا مثل هذا فانزل هذا السدرة بقابلة السدر والفرق بعلى وفي ظاهر وكذا ذكر التقابل فيما بقي فلا يخفى على عاقل وَطَلْحٍ شجر من الموز

[1] نبق:- تفسير القاموس الفريد ص ۶۳۱

اوام الغيلان ولہ الفار کثیرۃ طیبۃ الریحۃ وتیل شجرتہ ظل بارد طیب

مَنْضُوْدٍ ہ نضد حمّلہ من اسفلہ الی اعلاہ فلیس لہ ساق بارزۃ وعن السدی

شجر یشبہ طلح الدنیا ولکنہ اثمر حلی من العسل.

ترجمہ:- "اھي رجنتي اھڑن باغن ۾ ھوندا جتي بناکنڊن جي ٻيرڻ ۽ ڦرسان پريل

عَيبي جاوڙ ھوندا."

سِدْرٍ :- جي معنيٰ آھي ٻير جو وڻ. مَخْضُوْد :- ھن جي معنيٰ آھي بخار

يعني ڪنڊن کان سواءِ جنھنجا ڪنڊ ڪٽيا ويا ھجن. يا اھي تارون جيڪي ڦرن

جي ڪثرت سبب ٻارجي ڪري ٻيٽون ٿي ويون ھجن. مطلب تہ آيءِ

نرم ھڙڪري ۽ گھٽي ڦرجي ڪري تارين کي ٻيٽون ڪيو ويو آھي. روايت

آھي تہ ھن وڻ کي مسلمانن اچا تہ ڏٺو آھي.

۽ حضرت جنيد رح جو فرمان آھي تہ واري مخصب جيجا طائف ۾ آھي بني

ٻيرِ موٽکي عجب ۾ وجھي چڻيو پوءِ ان ريني ڏسندڙن يا ٻڌندڙن جيو

تہ جيڪر اسانجي لاءِ اھڙو وڻ ھجي ھا. پوءِ اللہ تعالیٰ ان ٻير کي اُن

ٻير جي مقابلي ۾ لاڻ ۽ فرق واضح آھي. ۽ اھڙيءَ طرح باقي بين شين ۾ تقابل

ڪيت آھي. پوءِ دانشورن جي اڳيان سڀ ڪجھ نيڪ روشن آھي.

وَطَلْحٍ :- ھن مان کيري جو وڻ رُٽ يا ٻير جو وڏو وڻ مراد آھي جنھنجا

گل تمام گھٽا آھن ۽ خوشبوءِ تمام ستي اٿس. کين چيو آھي تہ طلح ھڪ

وڏو وڻ آھي جنھنجي ڇانو تہ ٿي ۽ مزيدار آھي.

مَنْضُوْد :- ھڪ مٿان ٻيو ڦرھڪ ٻئي جي مٿان چڙھيل ۽ سٽيل ھوندو. ھي

نَضَدَ مان ورتل ويو آھي. يعني ڦرُ ھن مٿان ھڪ ٻئي جي مٿان، ھيٺان کان

مٿي تائين اٽڪ سٽيل ھوندو جو اندر تہ ظاھر نہ ھوندو.

۽ حضرت سدي ۽ کان روايت آھي تہ ھي وڻ بظاھر ڏيوي وڻ ھجڻ ھوندو ۽ پر اندر ڦرُ ماکيءَ

کان بہ وڌيڪ مٺو ھوندو. رھي روايت تفسير ابن ڪثير ۲۸۹ ع ۽ ص ۷۳ اردو ۲ ڏيڻ ويڻي آھي.

وفی المستدرک متراکم قد نضد بالحمل بل من عروقه الی اغصانه ویسقی من ثمرة الجنة فی غلف کثمر الدنیا مثل البا قل او الجوز اف نوعها بل کلها ما کل ومشروب ومشموم ومنظور الیه۔

۽ تفسیر مکي ۾ منکور آهي تہ منضود جو مقصد آهي ان بهشتي وڻ جو ڦر هڪ متان ٿہ بارسان لڳيل هوندو۔ هڪ جڙ کان وٺي ٻجي تائين تائين ڦر پيل هوندو ۽ جنت جي ڦرن ۽ لڳ پرڏي ۾ هوندو ۽ ، دنيا جي ڦرن جي برابر ۾ انڌا زا متن جيڏو وڏو هوندو ۽ بر اهو سهڻو ڪائڻ ۾ جو ساڪيي پيڙ جي لائق هوندو ۽ خوشبودار هوندو ۽ ڪيس پسند ٻاهين ٿا

وَظِلٍّ مَّمْدُوْدٍ معتد منبسط کما عن الغرب والطلوع لاینقص او دائم باق و لاینسل ولایتشفه الشمس وفی الصحیحین* ان فی الجنة لشجرة یسیر الراکب فی ظلها مائة عام ما قطعها وفی روایة فاقرءوا ان شئتم وظل ممدود وعن ابن عباس رض شجرة فی الجنة علی ساق تخر الیها اهل الجنة یتحدثون فی اهلها فیشتهی بعضهم هو الدنیا فیرسل الله علیها ریحا من الجنة فتحرک تلک الشجرة کل هو الدنیا فان قیل ان الشمس والقمر والکواکب وغیرہ لاتطلع ولاتوجد فی الاخرة فالظل لایورث وبما یحدث الجواب الاول بالنور الذی وعد الله تعالی بقوله نُوْرُهُمْ يَسْعٰى بَيْنَ اَيْدِيْهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ الثانی ان الظل الممدود ایما ذکر فی وصف تنعم اصحاب الیمین لامة مقدم ما بقی لهم حجاب یظهر به کقوله تعالی یقولون ربنا اتمم لنا نورنا واغفر لنا ولما لم یکن للمقرب السابق حجاب بل مارعد عالی کقوله اللهم اجعلنی نورا ما ذکر فی تنعمات ظل ظلیل ممدود وقیل یجزی دائما من غیر احدود وَّمَآءٍ مَّسْكُوْبٍ یسکب لهم این یشاؤا وکیف شاؤا بلاتعب سائل کانک لما شبه حال السابقین فی التنعم بما تصور لاهل المدین

---

۱۲ متراکم :- قرسان لڳيل - تہ برتہ تيل ۔ ۱۳ انکي کير ايندو ۔ القاموس الفريد ص ۳۶۲

* صحیح مسلم ص ۳۸۶ ج ۲ حدیث واقعه آهي باقي مسلم ۾ لايقطعها آهي ما قطعها ۽ جامع ترمذي ناشر دار احياء التراث بيروت لاهور ص ۶۶۱ ج ۲

صحیح بخاری ص ۵۲۸ ج ۱ حدیث واقعه آهي ۽ ابوداؤد ۾ لايقطعها آهي اشاعت فريد بک لاهور ص ۳۲۲ ج ۲

شبه حال اصحاب الیمین باکمل ما یتمناه اهل البوادی اشعارا بانتفاوت وبین الحالین وَفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ من الانواع المتخلفة متشابهة وغیر متشابهة لَّا مَقْطُوعَةٍ عن الطالب فی وقت من اوقات کما فی اشیاء القطع بالربیع والخریف وَلَا مَمْنُوعَةٍ عن احد من دخل الجنة وقیل لا یخطر علیها کما یخطر علی بساتین الدنیا وفی الحدیث ما قطعت ثمرة من ثمار الجنة الا اتی الله عزوجل مکانها ضعفین وَفُرُشٍ مَّرْفُوعَةٍ وسائد او منضدة مرتفعة او مرفوعة علی الاسرة. وفی مجمع البحار مرفوعا ان ارتفاعها کما بین السماء والارض. وفی المکی عن ابی سعید الخدری عن النبی صلعم ومسیرة ما بینها مسیرة خمسمائة عام اخرجه الترمذی ؒ وقیل هی النساء المرفوعة علی الارائک ویکنی عنها بالفرش.

ترجمہ:- "۽ وٺيل چانوڻن ۽ وهندڙ پاڻي ۽ گھڻو خوش مزه ميوا هوندا، جيڪي ختم نه ٿيندا ۽ جنت واريءَ جي لاءِ انجي روڪ ٽوڪ نه هوندي ۽ اچاوڻا بستر اهوندا."

وظل ممدود:- يعني وڏاءِ پکڙيل پاڇا هوندا جيئن سڄ جي اپرڻ ۽ ڇڻ وقت پاڇا وڏاءِ ڪشادا هوندا آهن ۽ اهي گھٽيا به نه سڄ جي مٽي اچڻ سان پاڇا گھٽجي ويندا آهن پر جنت ۾ انجي برعڪس معاملو هوندو. يا هي مطلب آهي ته اهي پاڇا دائمي ۽ باقي هوندا اهي نور انبيٽ جي ڪري ڪڏهن ۽ نه ٿي سڄ جي روشني ڪري هو ميٽجي ويندا. ۽ صحيحين ۾ مذڪور آهي ته حضرت ابوهريره رضي الله عنه روايت آهي رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو جنت ۾ هڪ وڻ آهي جنهنجي پاڇي ۾ گھوڙي جو سوار سؤ سال هلي ته به انکي طئي ڪري نه سگھندو ۽ هڪ ٻي روايت ۾ آهي ته اگر تو هان چاهيو تا ته پڙهو ۽ وَظِلٍّ مَّمْدُودٍ ڏيکي پڙهي ڏسو.

۽ اما بغوی رح بروایت عکرمه رض "وظل ممدود" جي تشريح جي هيٺان حضرت ابن عباس رض جو قول

لہ هکذا فی تفسیر مظهری ص ۲۵۷ ۽ تفسیر ابن کثیر عربی ص ۲۹۰ مجلس اکیڈمی لاهور پاکستان.

* جامع ترمذی مع شمائل ترمذی ص ۵۲۳/۲۲ ۾ هي ۽ حديث موجود آهي پر مسعودي جي لفظ سيرة نمبر ۲ حديث نه آهي حديث ترمذ ما هن طرح آهي عن ابی سعید رض عن النبی صلی الله علیه وسلم وسیرة ما بینها خمس مائة عام

نقل کيو آهي، حضرت ابن عباس رضه کان روايت آهي ته جنت جي اندر هڪ وڻ آهي ٿڙسان جنت وارا ان تي اهڙن ذکري ويندا ۽ انجي پاڙوت وهي پاڻ ۾ گالهيون ڪندا ۽ کي ماڻهو اندر جا خواهشمند هوندا، ان وقت الله تعالي جنت جي هڪ هوا ان وڻ تي موڪلڻ فرمائيندو جنهن سان اهو وڻ حرڪت ۾ ايندو ۽ ايتري هوا کين لوڏيندي ۽ ان مان دنيا جي هر اندر جا آواز نڪرندا. هت اگر سوال ڪيو وڃي ته سڄ، چنڊ ۽ تارا وغيره ته اتي ڪونه ٻرندا ۽ نه ئي آخرت ۾ اهڙو وجود هوندو ته پوءِ پاڇو چاجو ۽ مزيد گفتگو چاجو؟ جوابا پهريائين گالهه هيءَ عرض ڪبي ته پاڇو الله جي وعدي جيڏو نور جو هوندو ۽ جنهن سان وڻ جو پاڇو ظاهر ٿيندو ۽ انجي ثبوت لاءِ الله تعالي انا ويهين پاري جي سورت حشر ۾ ارشاد فرمايو آهي نُورُهُمْ يَسْعٰى الخ يعني "اهڙو نور اهڙي ساهوت ۽ اهڙي سچي طرف ڊوڙندو هوندو" بيو جواب هي آهي ته ڏٺو ٻڌو جيئن ته ذڪر ڪيو ويو آهن اصحاب اليمين جي نعمتن جي بيان ۾، جيڪي امت جا برگزيده ماڻهو آهن. سو باقي مقدر رڳو پاڇو ڏسڻ جو) اهڙن جي لاءِ صحاب رهندو سو به من آيت جي فرمان مطابق ظاهر ٿي ويندو. الله تعالي جو فرمائي ٿو. يَقُولُونَ رَبَّنَا اَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا وَاغْفِرْ لَنَا رَبِّيءِ منافق جو اڇا ميل نور ڏسي "مومن چوندا اي اسانجا رب! اسانجي هن نور کي آخر تائين رک ۽ اسانکي بخشي فرماءِ" ۽ جنهن ته مقرب سابق لاءِ صحاب هوندو ئي ڪونه بلڪ الله تعالي انڌيرڊي کي ڪيرائي چڏيندو. جيئن هي قول دليل آهي اَللّٰهُمَّ اجْعَلْنِيْ نُوْرًا يعني اي الله! منهنجي لاءِ نور پيدا ڪر. پر ان مقرب سابق جي نعمتن جي بيان ۾ ظل ظليل ممدود جو ذڪر آندو ويو آهي. ۱۵

---

۱۵ جيئن سورة نساءِ جي آيت ۵۷ ۾ ارشاد آهي. نُدْخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِيْلًا ۽ سورة الرعد جي آيت ۳۵ ۾ ارشاد آهي اُكُلُهَا دَآئِمٌ وَّظِلُّهَا. ۽ سورت مرسلت جي آيت ۴۱ ۾ ارشاد آهي. فِيْ ظِلٰلٍ وَّعُيُوْنٍ. (ماخوذ از تفسير [illegible] ۲۹۰ اپريل اڪيڊمي لاهور پاڪستان

ڪي ڪن چيو آهي تہ جنت واري ڪي هميشہ سواءِ ڪنهن نقصان جي ٻي توڙي
وينڊ.

وماءٍ مسکوب :- ۽ جاري پاڻي جيڪو بغير ڪنڌ جي هموار زمين تي وهندو
۽ اڻجي روڻي ڪڏهن بہ منقطع نہ ٿيندي. يعني هوجتي جيئن چاهيندا تيئن
پاڻي وهندو. سابقين مقربين جنهن راحت ۾ هوندا اڻجي تصوير ڪشي
اهڙن نعمتن جو ذڪر ڪري ڪئي آهي، جيڪي شهري متمدن ماڻهن جي
خيال ۾ اچي سگهيون ٿي، ان ڪانپوءِ اصحاب يمين جي انعامات جو تذڪرو
اهڙن لفظن ۾ ڪيو آهي، جن جي هتا صحرائي ٻدوي ڪري سگهن ٿا.
اهو صرف بنهي حالتن جي درميان تفاوت ظاهر ڪرڻ لاءِ بيان ڪيو آهي
وَفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ - يعني مختلف قسمن جا ميوا جيڪي متشابهہ ۽ غير متشابهہ
آهن دنيوي ميون جا.

لَّا مَقْطُوعَةٍ :- يعني ڪنهن بہ وقت طلب کان اڻجي روانيءَ منقطع نہ ٿيندي.
جيئن دنيا ۾ ربيع ۽ خريف جي موسمن ڪري پاڻي بند ٿيندو رهيو آهي
بهشت ۾ ائين نہ ٿيندو ۽ بلڪ دنيا جي اوصاف کان جنت ۾ برعڪس
تصور هوندو.

وَلَا مَمْنُوعَةٍ :- يعني جيڪي ماڻهو جنت ۾ هوندا ۽ اهي کوبہ قلُ مرضيءَ
مطابق لذتون ماڻڻ کان روڪيو نہ ويندو.

ڪن چيو آهي تہ جيئن دنيا جا قَرَ فصلي هوندا آهن ۽ قيمت تي ملندا آهن ۽
فصل گذري ويڻ کانپوءِ نہ ملندا آهن ۽ قيمت نہ هجي تہ دستياب نہ ٿيندا آهن
پر جنت جا فصل اڻجي برعڪس آهن هميشہ موجود هوندا ۽ بنا قيمت مليا
ٿيندا. ۽ حديث شريف ۾ مذڪور آهي (ماڻهو) رڙ ڪيو ڪهي تہ جنت جا قَرَ
کتيا ويندا الله تعالىٰ جو اهڙن جي جاءِ تي ٻيا قَرَ پيدا ڪري فرمائيندو. ۱۲

---

۱۲ هڪذا في تفسير مظهري ص ۲۵۸ اردو.

وفُرُش مرفوعة :- يعني وڇاڻا يا هن مٿان ٿڌ ٽيل بستر يا وڏا وڏا البستر امراد آهن جيڪي تختن ۽ سيجن تي وڇايل هوندا. ۽ تفسير مجمع البحار ۾ مذڪور آهي ته اهي بستر وڏا اُڇاهيندا ۽ پڻ بستر جي وچ ۾ ايترو مفاصلو هوندو جيترو آسمان ۽ زمين جي وچ ۾ آهي يعني اهي بستر آسمان ۽ زمين جي درميان مفاصلي جيترا وڏا ۽ بلند هوندا.

۽ تفسير معالم ۾ مذڪور آهي حضرت ابي سعيد خدري رضي الله عنه کان روايت آهي ته حضور صلي الله عليه وسلم جن کان روايت بيان ڪري ٿا سگورن ۽ فرمايو ته انهن جي بلندي ايتري هوندي جيتري آسمان ۽ زمين جي وچ ۾ آهي ۽ پڻ جي وچ ۾ پنجسئو سالن جي رڙه جو مفاصلو هوندو. انهن حديث کي ترمذي شريف ۾ بيان ڪيو آهي.

۽ ڪن مفسرن چيو آهي ته فُرُشٍ مان مراد بستر واريون عورتون آهن جيڪي مٿانهين سيجن تي ويل هونديون. ۽ انهن کي فُرُش وڇاڻن سان ڪنايو ڪيو ويو آهي.

فائدو :- يُكنّى ماخوذ آهي ڪنايه کان جنهنجو مطلب آهي هڪ لفظ بڌائي ان مان غير معمولي مراد وٺڻ ۽ يعني جيڪا معنا ظاهري اعتبار سان نظر ۾ ٿي اها نه وٺڻ.

وڌيڪ :- قوله اِنَّآ اَنْشَاْنٰهُنَّ اِنْشَآءً خلقا مبتدءة من غير ولادة او عار تخلقهن انشاءً روى ابن عباس انهن نساء الجنّ بشمط يخلقهن الله بعد الكبر و الهرم ابكارا و الى هن ايشير قوله فَجَعَلْنٰهُنَّ اَبْكَارًا كلما اتاهن ازواجا وجدوهن ابكارًا وفي الطائف فلما سمعت عائشة قالت وا وجاه فقال ﷺ ليس هناك دمع عُرُبًا حمزة و ابوبكر بسكون الراء عن ابي حاتم كُلًّا مُّعْرِبًا عَرَبِيٌّ او جمع عروب هي المرءة المحببة الى زوجها وقيل اهل الدلال[1] اَتْرَابًا قيل متعشقات على ميلاد

---

[1] دلال :- ناز و نخرو ڪرڻ، نخرو ڏيکارڻ. القاموس الجديد ص ۲۰۶

[2] تفسير معالم التنزيل ج ۶ ص ۶۲۳ مطبع المصطفائي ۱۳۴۵ هـ ڇاپو ٻيو.

واحد مستویات فی السن افضل من الحور العین کفضل الظهارة علی البطانة مستویات فی الاخلاق لا تباغضن ولا یحاسدن ولا تلعن ویلعبن وهذا مختصر ما فی الترمذی والطبرانی ومن یکون لها ازواج فی الدنیا فتختار احسنهم خلقا و یکون کلهن بنات ثلث وثلثون سنة وکذا ازواجهن علی خلق آدم ستون ذراعا فی سبعة اذرع کذا فی العالمگیریة روی الترمذی عن معاذ بن جبل عن النبی صلعم قال یدخل اهل الجنة الجنة جردا مردا بیضاء مکحولین ابناء ثلاثین او قال ثلث وثلثین سنة لاصحاب الیمین متعلق بانشاناهن وجعلناهن او صفة لابکارا فی المشکوٰة عن ابن مسعود رض قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من مات من اهل الجنة من صغیر او کبیر یردون بنی ثلثین فی الجنة لا یزیدون علیها ابدا والتطبیق ان المنکرة لعلها لم یحسب الوادی کما ثبت فی وفات النبی بانه عاش ستین سنة مع انه عاش ثلثا وستین سنة او خمسا وستین سنة.

مثنین قول جي هي قول تائيد کريتو. ترجمه:- "بيشک سان (سندن) الهن (زالن) کي هڪ نوني تي بنايو آهي، جو الهن کي اسان کنواريون، مردن کي پياريون هڪجهڙيون کيو آهي، سڄي ياسي وارن لاءِ."

تشريح:- انشاءً:- يعني نئين تخليق کئي آهي، بغير طريقي ولادت جي يعني ولادت ذريعي الهنکي پيدا کرڻ کيو اٿون بلڪ سندن پٺئين نئين طريقي سان آهي. يا پوءِ الهن جي تخليق کئي اٿون. حضرت ابن عباس رض روايت کئي آهي ته ان مان مراد اسانجون اُهي پوڙهيون عورتون آهن جن جا ڪڇ وار سفيد يڪدم ڪارا هجن (يعني خط مخطوط وارن واريون) الهن کي جوانيءَ جي نئين ۽ پيريءَ کان پوءِ ڪنوار وکري پيدا ڪرڻ وغيره هي فرمان يعني "فجعلناهن ابکارا" ان الهن اشارو ڪريتو.

ابکارا:- ڪنواريون. جن هن سندن مڙسن و تن ابتدا الهن کي ڪنوارو لهندا.

* معالم التنزیل علی هامش الخازن ج ۴ ص ۲۷۳ و ۲۷۴ ۔ حضرت ابوهریره رض کان روایت آهي جو جوڙيو. المطبعة الحیدر آباد الدکن ۱۳۸۳ھ

ع۱ هي حديث جامع ترمذي ج ۲ ص ۱۸۳ ۔ ۱۲ واقعه آهي ته "الضا" جو لفظ نه آهي ۽ "مکحولين" آهي بدا "مکحلين" آهي

۽ طائف ۾ مون جڏهن حضرت بيبي عائشه رضه کان پڇو ۽ هُن چيو ته چا اهي ڏک تڪليفون به ڏسن يون؟ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وآله وصحبه وسلم جن فرمايو ته اتي ڏک نه هوندو.

عُرُبًا:- بضم الراء پرحمزه ۽ ابوبڪر قارين" راءِ کي ساکن ڪري پڙهيو آهي حضرت ابن حماد کان روايت آهي ته اهڙي جنتي عورتن جو ڪلام عربي هوندو يا عُرُبًا، عَروب جو جمع آهي مطلب هي ٿيندو ته اهي عورتون مٽرسن جون پياريون ۽ محبوب هونديون. يڪن مفسرن چيو آهي ته اهي نازڪ نخريلي ڪرڙ واريون هونديون.

اَتْرَابًا:- يڪن مفسرن چيو آهي ته عُرُبًا جو مطلب آهي عشق ڪرڙ واريون عورتون هڪ عمر هڪجهڙيون. دنيا جون عورتون جنت جي "حورعين" کان افضل هونديون جيئن اَسْتَرَ کان باهريون ڪپڙو بهتر هوندو آهي. اهي عورتون اخلاق ۾ مٽرسن سڀ يڪسان هونديون، اهڙي بُغض نه هوندو ۽ نه ئي هُو حسد ۽ سازش ڪنديون ۽ تڪلُّف به نه ڪنديون ۽ هڪ ٻئي سڀ پيون ڪينه نه ڪنديون يعني مرد ۽ عورتون سڀ هڪ عُمر هونداتي جيئن بي تڪلُّفي سان هڪ ٻئي سان ملي جُلي ڪيئن ۽ ڪُدن.

صاحب تفسير فرمائي ٿا طبراني ۽ ترمذي شريف ۾ جو ڪجهه مرقوم آهي انهن مون مختصر بيان ڪيو آهي، يعني پوءِ اهي عورتون جنت ۾ مرد کي اختيار ڪنديون جيئن سڀ دنيا ۾ زندگي ۽ ۾ سڀ مڻي سڀ پيش آيو هوندو، صلي الله عليه وسلم

سڃي روايت هن طرح آهي، حضرت بيبي ام سلمه رضي الله عنها حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم کان سوال ڪيو ته يارسول الله ۾! اڪثر عورتن جا به به سڀ ٽي ۽ چار چار مٽرسن دنيا ۾ هوندا آهن، ان ڪانپوءِ هو مري وڃي ۽ بهشت ۾ هلي وڃي ۽ سڀ سڀ مٽرسن به جنت ۾ داخل ٿي وڃن ته هي عورت ڪهڙي مٽرسن کي ملندي؟ پاڻ سڳورن ۾

فرمايو تہ الھن کي اختيار آھي تہ ڏوڏين و جنھنجي زوجيت ۾ رھڻ چاھي ۽ رھي
چنانچہ ھي الھن رھڻ ۽ مڙڻ مان انکي پسند ڪندي جيڪو سائڻ بھتر ورتاءُ ڪندو
رھيو ھوندو. ۽ سڀ عورتون ٽيتيھن سال جون ھونديون ۽ اھڙيءَ طرح سڀني
مڙس جون عمريون بہ ٽيتيھ سال ھونديون. ۽ جنت واري جي جسماني بناوت
حضرت آدم عليہ السلام جھڙي ھوندي. يعني سڀ حضرت آدم ع جي قد تي
ھوندا جنھنجي ڏيگھ ساٹ ھٿ ۽ ويڪر ست ھٿ ھوندي. ع ۲۰

اھڙيءَ طرح تفسير معالم التنزيل ۾ منصور آھي ترمذي شريف حضرت معاذ بن
جبل رضہ کان روايت آندي آھي. حضرت معاذ رضہ حضور صلي الله عليہ وسلم
جن کان روايت ڪري تہ چاھ سگورن ۽ فرمايو تہ جنت واري جنت ۾ داخل
ٿيندا تہ اٺاڙي ٻڌن ڏاڙھي ۽ مڇن کان سوا ۽ يعني لاسڙات اڇين يعني
اکين سان تيھن يا ٽيتيھن سال جي عمر جا ھوندا. راوي ۽ عمر ۾ شڪ ڏيکاريو
آھي. بھرحال مفسرن متفق طور تي ٣٣ سال ذڪر ڪيا آھن.

لِاَصْحٰبِ الْيَمِيْنِ:- ھن جو تعلق "انشاناھن" سان آھي يا "جعلنا" سان يا "ابکارا" جي
صفت آھي.

مشڪوات شريف ۾ حضرت ابن مسعود رضہ کان روايت آھي ھو فرمائي ٿو تہ
حضور صلي الله عليہ وسلم جن فرمايو تہ جيڪو بہ جنت واري مائي جي عمر
وڏي عمر ۾ مري ويو ھوندو تہ الھن کي ٽيتيھن سال جي عمر
ڏيندو ۽ ڪين جنت ۾ داخل ڪيو ويندو ۽ ان عمر
ڏ ۾ نہ وڌاءُ ڪندو.
۽ دوزخي بہ ائين ھوندا ۽ تہ.

ھي مڪرشايد واري ۽ جي موافق نہ ٿيندو
جيئن حضور صلي الله عليہ وسلم جي وفات مان ثابت آھي تہ چاھ سگورا ٽيھ ست سال زنده رھيا
باوجود ھنجي تہ ھو ٽيھ ست سال يا پنجھٽ سال زنده رھيا آھن. رواہ مسلم بالصواب

ع ۲۰ ھي ۽ حديث تفسير ابن ڪثير ص ۲۹۱ عربي ۾ ۽ تفسير مظھري اردو ص ۲۴۲ ۾ آڻي آھي.
اشاعت امجد اڪيڈمي لاھور
اشاعت سعيد ايڇ - ايم ڪمپني پاڪستان چوڪ ڪراچي

ثُلَّةٌ مِّنَ الْاَوَّلِيْنَ ۝ جماعة كثيرة من اصحاب الميمنة وَثُلَّةٌ مِّنَ الْاٰخِرِيْنَ ۝

الميمنة اومن اصحاب المشئمة اذ الكلام الآتية منتظم بهذا النظم فيجبر من الثلة الاولى اهل اليمين واهل الشمال لانهما مشتركان فى عدم طلب الذات وقليل من السابقين وعن الثلة الثانية اصحاب الميمنة و عن الثلة الثالثة اصحاب المشئمة كما انتظم النظم از اصحاب الميمنة قد ذكرت مع ثوابهم وتنعماتهم طُرًّا[۱] فلا يكرر بعده والله اعلم بمراده وعنده مفاتح الغيب لا يعلمها الا هُوَ.

ترجمہ:- "راهي، پهرين مان وڏي جماعت آهي ۽ پويين مان به وڏي جماعت آهن."

ثلة من الاولين:- يعني اصحاب الميمنة مان وڏي جماعت ۽ ثلة من الآخرين ۽ هڪ جماعت پويين مان يعني سڀني پاسي وارن مان آهن. جو تہ ڏينڌ ڪلام مان يہ منتظم آهي پوءِ ثلة الاولى مان اهل اليمين ۽ اهل المشئمة پڻي اعتبار ڪيا ويندا جو تہ اهي پڻي شريڪ آهن ذات جي عدم طلب ۾. ۽ ٿورا سابقين مان اعتبار ڪيا ويندا ۽ پوءِ جماعت مان اصحاب الميمنة ۽ ٻين جماعت مان اصحاب المشئمة مراد آهن جيئن ترتيب منظم ڪئي وئي آهي.

جو ثواب ۽ سڀني نعمتن سان ۽ سيوآيي ۽ الخ وبارك ذكر ڪرڻ مناسب.

۽ اي ۽ الله جو سڀني مرادن کي بهتر ڄاڻي ٿو.

۽ ان وانسب ۽ غيبون آهن جنهنکي هو خود ڄاڻي ٿو.

وفى المكى الأخرى باسناد الثعلبى عن عروة بن رويم قال لما انزل الله عز وجل ثُلَّةٌ مِّنَ الْاَوَّلِيْنَ ۝ وَقَلِيْلٌ مِّنَ الْاٰخِرِيْنَ ۝ بكى عمر رضه فقال يا نبى الله

---

[۱] طُرًّا:- سب - تمام. القاموس الوحيد ص ۹۶۳

* هي ۽ حديث تفسير معالم التنزيل عربي اشاعت مطبع الحميد الواقعة في المحروسة الحنبلي سن ۱۲۸۳ھ كال غير بخوي ۲۹۷/۱۶ جي صفحي ۸۷۴ ۽ ۲۷ آيت منجهه رڳو تحت موجود آهي.

آمنا برسول اللہ وصدقناہ ومن ینجو منا قلیل فانزل اللہ ثلۃ من الاولین وثلۃ من الاٰخرین ۵ فدعا رسول اللہ صلعم عمر فقال قد انزل اللہ تع عزوجل فیما قلت فقال رضینا عن ربنا وتصدیق نبینا فقال رسول اللہ صلعم من آدم الینا ثلۃ ومنی الی یوم القیامۃ ثلۃ ولا یستتمھا الا سودان من رعاۃ الابل ممن قال لا الہ الا اللہ وفی الصحیحین عن عبد اللہ بن مسعود قال کنا مع رسول اللہ صلعم فی قبۃ نحوا من اربعین فقال اترضون ان تکونوا ربع اھل الجنۃ قلنا نعم قال اترضون ان تکونوا ثلث اھل الجنۃ قلنا نعم قال والذی نفس محمد بیدہ انی لارجو ان تکونوا نصف اھل الجنۃ وذلک ان الجنۃ لا یدخلھا الا نفس مسلمۃ وما انتم فی اھل الشرک الا کالشعرۃ البیضاء فی جلد الثور الاسود او کالشعرۃ السوداء فی جلد الاحمر وعن بریدۃ عن النبی صلعم قال اھل الجنۃ عشرون ومائۃ صف ثمانون منھا من ھذہ الامۃ واربعون من سائر الامم اخرجہ الترمذی ۔ ۲۲

ترجمہ:۔ تفسیر مکی و مدنی بغوی باسناد ثعلبی وجیہ مذکور ہے وہ عروہ بن رویم کان روایت کرتے ہیں کہ جب یہ آیت ثلۃ من اللہ عزوجل آیت ثلۃ من الاولین وقلیل من الاٰخرین نازل فرمائی تو حضرت عمر رضی اللہ عنہ عرض کیا کہ یا نبی اللہ صلی اللہ علیہ وسلم، اسان اللہ سے سنس رسول اللہ پر ایمان آندو ہے اسان اللہ؟ جی رسول اللہ جی تصدیق کئی ہے پر اسمان جات حاصل کرے وارا تو ہمارا اھن اھی؟ نی اللہ تعالیٰ؟ ثلۃ من الاولین وثلۃ من الاٰخرین نازل فرمائی۔ پوء رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جن حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی طلب فرمایو ہے ارشاد فرمایا کہ اللہ تعالیٰ؟ لتھا نجی قول مطابق ھی آیت نازل فرمائی آھی۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ عرض کیو یا رسول اللہ صلعم! اسان پنھنجی رب کان راضی آھیون سے سنس رسول اللہ جی تصدیق

---

۲ بجز ھی حدیث تفسیر معالم التنزیل عزو ص ۸۷۵-۸۷۶ باری ۲۷ ہے موجود آھی ھی لفظ و ذلک انکم فی الکافر کالشعرۃ البیضاء فی جلد الثور الاسود او کالشعرۃ السوداء فی جلد الثور الاحمر

کان پڻ راضي آهيون، پوءِ حضور صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آدم ۽ کان وٺي اسانجي دورتائين رسپ ملائي هڪ جماعت هوندي ۽ مونکان وٺي قيامت تائين هڪ جماعت آهي، ۽ انهوءَ ڄاڻون لا اله الا الله چوڻ وارن ۾ مؤمن حبشين ٽي ٽيڏ وجهي اٽن کي چار ڏيڻا هوندا.

۽ صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم شريفين ۾ حضرت عبدالله بن مسعود رضه کان روايت آهي هو فرمائي ٿو ته اسان رسول الله صلي الله عليه وسلم جن سان هڪ قبي ۾ گڏ هئاسون جنهن قبي ۾ چاليهه کن ڻ هيون پاڻ سڳورن ۽ فرمايو چا اوهان پسند کن ڻ ته رسپائي اهل جنت ۾ اوهان چوٿون حصو هجو، اسان عرض کيو ته هائو وري پاڻ سڳورن ۽ فرمايو ته چا اوهان پسند کن ڻ ته رسپائي اهل جنت ۾ اوهان ٽيون حصو هجو، اسان عرض کيو ته هائو، پاڻ فرمايائون ته قسم آهي ان ذات جو جنهنجي هٿ قدرت ۾ منهنجي جان آهي مان اميد کريان ٿو ته رسپائي جنتين ۾ اوهان اڌ هوندو ۽ اهوهي آهي ته جنت ۾ مسلمانن داخل ٿيندو ۽ اوهان شرڪ وارن ۾ ايئن آهيو جيئن هڪ اڇو وار ڪاري ٻڪري جي ڪل ۾ يا ڪاري ٻڪري جي ڪل ۾.

۽ حضرت بريده رضه کان روايت آهي، حضور صلي الله عليه وسلم جن فرمائين ٿا ته جنت وارن جون هڪ سئو ويهه صفون هونديون، انهن مان اسين هن امت جون هونديون ۽ چاليهه باقي امتن جون، هن حديث کي ترمذي شريف روايت کيو آهي.

سورة الواقعة جي ركوع اول متعلق تفسير شيخ عيلي جنن الله ۽ فرقان بيان ڪيل مخفي اشارات ۽

ولعل في تحقيق الآية مع ما دَلَّ عليه الظاهر اشارة

يعني آيتن جي تحقيق ۾ باوجود هن ڪاهجي ته ظاهري حالات پڻ انجي حقيقت تي دلالت ڪري رهي آهي ڪجهه اشارات آهن. اهي هي آهن.

اذا وقعت الواقعة الموجبة للفناء فناء الفناء ليس لوقعتها كاذبة اذ لم يبق هناك نفس بل كل شيء هالك الا وجهه له الحكم خافضة بالفناء رافعة بالبقاء اذا رجت الارض رجًّا لتحريك شديد اما بالسلوك او بالجذبة فالاول بسالك والثاني للحق وبُسَّت الجبال بسًّا وفتت عن اعين الناظرين او نفوسهم الفانية لمنزلة الجبال فكانت هباءً منبثًّا فان الموجود ان ونفوسهم السالكة صارت غبارًا ومنتشرًا وكنتم ازواجًا ثلثة فاصحاب الميمنة الصراط المستقيم الانبيائي ما اصحاب الميمنة وكلنا بني الرحمن يمين فلا شمال ولا يمين عنده لا عندكم صباح ولا مساء واصحاب المشئمة ما اصحاب المشئمة بالصراط المستقيم الاسمائي فقط والسابقون من نفوس بالاعمال والاحوال والسلوك والجذبة اولئك المقربون بقرب من تقرب مني ذراعًا تقربت منه باعًا ومن اتاني يمشي اتيته هرولة او بالقرب المعنوي صار مختلفًا باخلاق الله فريقي في الكون عنده الاهو في جنات النعيم او يقال والسابقون الى التنزل من حضرة الوجود السابقون بالاستعداد كالعقل الاول وعالم الارواح او والسابقون الى التخرج من الحضيض البشرية اسابقون الى الخلافة اسابقون الى الواحدية بالتخلق والتحقق والتحقيق اولئك المقربون من الحق الى الحق فهو الحق بالحق وانه

ان علماء امة محمدیہ منهم من کان بمثابة الله وهو عالم بالله وبملکوتاته وامره ونهیه واحوال القیامة ویُنبّئ الناس عنها ومنهم من کان بمثابة رسول وهو الداعی الی الحق المامور فی دعوة من عوالیه عباده و یرجعهم الیه فی مدارج التزکیة والتصفیة والتخلیة ومنهم من کان بمثابة ادنی افهم وهو العارف بالله وباسرار ملکه و ملکوتیه وملکوتیه من خزائن دقائق الماذون بالتصرف فیها الاخذ بالعروة الوثقی فی جنات النعیم والجنة والنعیم کل منهم علی مقتضی طبعهم ومقاماتهم لایتخلفون عنها جنة قد زخرفت المتقین ادخلوها بسلم امنین.

ترجمہ:- ۱ ذا وقعت ما ان شا روآهي تہ اها فنا جو سبب آهي يعني فنا جي فنا. ليس لوقعتها کاذبة:- جو تہ هتي کوبہ نفس باقي نہ رهن وبک هرهک شيءَ نباءَ وبربار تيندي سواءِ ذات باريتعالیٰ جي جو اٿي ئي حڪمت آهي ۽ رهندي. خافضة:- يعني فنا سان ذليل کرڻ واري آهي. رافعة:- بقا سان بلند کرڻ واري آهي. ۱ ذا رجت الارض رجّا جڏهن زمين زلزلن لوڏيندي يا سلوڪ سان ياجن بي شا بوءِ ۽ اول سالڪ جي لاءِ آهي ۽ بيو حق جي لاءِ آهي. وبُست الجبال بسّا ۽ جبلن وانگر فاني آکيون ۽ فاني نفس ذرا ذرا ٿي ويندا. فکانت هباءً منبثا:- هو پکڙيل ذرڙي ٿي ويندا. جو تہ موجودات ۽ سالڪ نفس ذرڙ وانگر منتشر ٿي ويندا. اصحٰب المیمنة:- يعني نبين وارو ست درستو ۽ اشا سيب الله تعالیٰ جا پيڙهيل آهيون اشا سيب سڄي طرف مان شامل آهيون. يو ۽ الله تعالیٰ جي نزديڪ يمين ۽ شمال جو تصور آهي ئي کوڙ ۽ نہ ئي اهڙا جي رب جي نزديڪ صبح ۽ شام ئي آهي.

۽ اصحاب المشئمة مان اشارو آهي صراط مستقيم جيڪو صرف نالو ئي آهي
والسابقون :- يعني پنهنجن نفسن - عملن - احوالن ۽ سلوڪ ۾ جن بي شمار
سبقت ڪندڙ آهن. ۽ اولئك المقربون :- اهي مُقرب آهن جيئن
حديث قُدسي ۾ جا الفاظ آهن ته "جيڪو ماڻهو مونکي هڪ هٿ قريب
ٿيندو آهي مان هڪ باع (يعني پنهنجي ڦهلاءِ جيترو) قريب ٿيندس
۽ جيڪو مونڏانهن پيادل ايندو آهي مان ڊوڙندو قريب ٿيندس."
يا وري قُرب مان مطلب قُرب معنوي آهي يعني مطلب ٿيندو ته اهو
ماڻهو الله ۾ جي اخلاق سان مختلف صورت ۾ ٿيندو ۽ يعني هو اهڙي فنا
ڪائي ويندو جو الله ۾ جي نزديڪ سواءِ پاڪ ذات جي پئي ڪنهن
وجود باقي نه رهندو. في جنّت النعيم :- نعمتن وارن باغن ۾ ياوري
هيئن چئبو ته والسابقون حضرة الوجود کان تنزل ڪري ڏاهن سبقت ڪرڻ
وارا آهن مڪمل تياريءَ سان. پهرين يا ٻئين عقل واڪنڊيا عالم ارواح
۾ سبقت ڪرڻ وارا آهن يا وري هي مطلب ٿيندو ته انساني پيدائشيءَ
کان بندي ڪاري منزل ڏاهن اڳرائي ڪرڻ وارا آهن. خلافت ڏاهن
سبقت ڪرڻ وارا واصليت ڏاهن تخلق - تحقق ۽ تحقيق سان اڳرائي
۽ اولئك المقربون مان مطلب ته هو حق کان حق ڏاهن ويجها آهن يعني
اهو حق، حق سان قائم آهي. ۽ اهي ۽ گاهه آهي ته حضرت محمد ڪريم
صلي الله عليه وسلم جن جي امت مان جيڪي عالم الله ۾ جي منزل
۽ مقام کي حاصل ڪرڻ جي دسترس رکندا آهي عالم باطن (يعني الله ۾
جي معرفت جا ڄاڻو آهن) ۽ ساڻيئي وقت الله تعالي ۾ جي قدرت ۽ امر ۽
نهي آهي ۽ قيامت جي احوالن کان خبردار ڪن ٿا ۽ امر بالمعروف ۽ نهي
عن المنڪر تي ڪاربند رهڻ لاءِ ڪين تلقين ڪن ٿا. ۽ اهڙن علماء ما جيڪي

رسول الله صلی الله علیه وسلم جن جي منزل ۽ مقام کي ڄاڻڻ جي خوبي رکندا جو رسول الله ﷺ جن پاڻهنجي دعوت و تبليغ ۾ انهن کي مامور ڪيو آهن سڀ ڪجهه ڄاڻندڙ هئا ته هو علماء پر الله ﷻ جي پاڻ کي ان حقيقت واري مقام ڏانهن سڏين ٿا ۽ ڪين تزڪيه ۽ تصفيه ۽ خلوت واري مدار ۾ داخل ڪن ٿا. ۽ وري انهن عالمن سڳورن مان جيڪي صاحب فهم جو درجو رکن ٿا اهي عارف بالله آهن. ۽ ساڳيءَ وقت الله ﷻ جي رازن ۽ ملڪوت ۽ قدرتن جا شناس آهن. يعني جيڪي قدرت جا خزانا ۽ ازن ڏنل مخزون خزانا آهن انهن ۾ تصرف ڪرڻ ۽ انهنکي مضبوطيءَ سان جهلڻ ۽ وٺڻ جي دسترس رکن ٿا.

في جنّت النعيم :- يعني جنت ۽ نعمتون جنت جي هر هڪ فرد لاءِ هونديون جيڪي پاڻهنجي طبيعتن جي خواهش ۽ مقامات مطابق حاصل ڪندا، انهن کان هٽايا نه ويندا. جنّت سڀ متقين جي حرمت رهيندي عمل جي قدر داني ڪيئي ويئي آهي. الله تعالى ۽ قرآن شريف ۾ ارشاد فرمايو آهي. ۽ ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ ۽ يعني جنت ۾ سلامتي ۽ امن وارا ٿي داخل ٿيو.

ثلة من الاولين من اهل السلوك وقليل من الآخرين من اهل الجذبة والاول من اهل الكمال والثاني لاهل التكميل والاول بيان للأبدال والثاني للاقطاب على سر من المقامات الرافعة موضوعة متواصلة مقام لا فترة فيها متكئين عليها بالتمكين لا بالقوامين عليها متقابلين بالله في الله وجودا وشهودا انا بيما لو لوا ثم وجد الله ويطوف عليهم ولدان من ينابيع الورد والواردات مخلدون من غير انقطاع لفقدان اسباب الانقطاع وهي البشرية لان البشرية عذاب لان للاشياء كلها وجهين وجه الى الفناء فيقال له البشرية من التجليات الافعالية وابارق

من التجليات الصفاتية وكأس من معين من التجليات الذاتية. شعر

شربت الحب كأسًا بعد كأسٍ فما نفدت الشراب وما رويت.

لا يصدون عنها نبوة المقامات ازمانه انقطاع فيصدع ازمانه الا وهو لا هو ولا يتزفون عن مجلس المشاهدة بل المعاينة بل العينية.

ترجمہ:- اھڙا جي ھڪ ڏاڍي جماعت آھين ماڻھن مان سلوڪ واري جي ھوندي ۽ نہ ترڻا پوين ماڻھن مان جذبي واري جي ھوندي ۽ اول اصل ڪمال مان آھن ۽ بيا اصل تڪميل مان آھن ۽ اول بيان ابدالن جو آھي ۽ بيو قطبن جو بيان آھي عليٰ سر رمان مراد بدل مقام آھن. موصوفة:- مان مراد آھي جايون پاڻ ۾ مليل ھوندايون اھڙا مڪاني وڏي نہ ھوندي. متكئين عليها:- يعني ھو رجنتي) اھڙا سوڻا سان واڻيل تختن تي قدرت (طاقت) ھوندي تڪيو لڳائي ويٺا ھوندا ڏکي ٻيٺا ھوندا.

متقابلين:- ھن جو مطلب آھي نہ ھو الله ڏسان الله، جي حضور ۾ وجود ۽ شھود آمھون سامھون ھوندا جيئن الله تعالىٰ ھن آيت ڪريمه ۾ ارشاد فرمايو آھي اينما تولوا الخ پوءِ جيئن اھڙا منھن تيراڏيندي تيئن اھڙا الله، جو منھن آھي. يطوف عليهم ولدان:- يعني اھڙا جنتين جي آبادان اھي ماڻھو (ڇوڪرا) گلابي گلن جي ڪيڙي آواز ڏينداءِ ڪرڪندا، مخلدون:- ھميشه رھندا- ابدا ويندا يعني ھوڪڏھن به صورت نہ بدلائيندا جو تہ انقطاع جا سبب ختم ٿي ويندا ۽ اھو سڀ بشريت آھي چلڪاڻ تہ بشريت ھڪ عذاب آھي. ان جو وجود ھي آھي تہ ھر ھڪ شيءِ لاءِ پنھنجو وجود آھن جنھن مان ھڪ وجود فنا آھي. پوءِ ھيئن چيو ويندو تہ انجي بشريت تجليات افعاليه مان آھي.

اباريق:- يعني اھڙا ٻيالا يا ٽانڊا جن جي ڪڙو ۽ نڪي ھوندي سي تجليات صفاتيه مان ھوندا. وكأس من معين:- يعني ھميشه چشمي ماڻھن شراب جي

پيالن سان پيا ڏيندو ويندو جيڪي تجليات ذاتيه مان آهن جيئن هڪ شعر ۾ چيو ويو آهي. شعر:- "مان محبت جا پيالن جا پيالا پيري پيتا * پر هوشرب نه ڏٺت تيو ۽ نه ئي اُن بيمار کيو."

لا يفنى عن عفا:- هن مان مراد آهي مقامات جو وڏو ڇوڙ جنهن جاءِ تي انقطاع رهندڙ هوندي آهي ايتي سوري ڏک هوندا آهن پر جنهن جاءِ تي جنت جو شراب هوندو ايتي ڏک ۽ سوري غشي هوندي ئي کائن ولا ينزفون:- ۽ نه ئي ان شراب پيڻ سان مشاهدي ۽ معائني واري مجلس ۾ معائني ۽ شناس واري جي عقل ۾ فتور پيدا ٿيندو.

وفاكهة من حور المتكمل من التجليات مما يتخيرون من المقامات النبوية والولاية ومما يحفل لهم بعد الكمال بالتكميل ولحم طيرٍ من الاطوار والحالات مما يشتهون من الحب والعشق والروح والريحان وحورٌ عينٌ مما يشاهدون العين بالعين بالمعرفة بعد النكرة وانت انا هذا العين في العين حاشا ای حاشا من اثبات اثنين

فاكهة:- هن مان اشارو آهي ته جنت ۾ اهڙي تجليات شامل ۽ مڪمل حورون هونديون جيڪي هو پسند ڪندا يعني مقامات نبوي ۽ ولايت جي مقامات مان جڪهن خدمت مان پسند ڪندا الله تعالى ڏيئن عطا فرمائيندو يا هي مطلب آهي ته ڪمالیت کان پوءِ جنت جي خدمت مان جيڪي به پسند ڪندا ڏيئن حاصل ٿيندو.

۽ لحم طير:- اشارو آهي اطوار ۽ حالات ڏانهن، مما يشتهون:- ريءَ آهي محبت - عشق - روح ۽ ريحان (خوشبوءِ) ڏانهن. وَحُورٌ عِينٌ:- هن مان اشارو آهي ته اڪ، اڪ جي سڀاڻپ سان ۽ ڏاڍائي ختم ٿي ويندي يعني الڳ الڳ - مان - اڪ، اڪ ۾ ڪو غير ڪجهه نه هوندو، هيئن اهڙي هوندا جنهن فنائيت ۽ استغراق ايندي ته دوئي ختم ٿي ويندي.

كما قال اللؤلؤ المكنون لا يمسهم الا ياد من اهل الزهد بايادي من الراي جزاء بما كانوا

يعملون، حيث شاهدوا الاعمال بل اعمال لا بالنفس انلا فعل بلعين بل الفعل
لربها فاطمأنت العين ان يضاف اليها فعل لايسمعون فيها لغوا باطلا الا
كل شيء ما خلا الله باطل وَلَا تَأْثِيمًا فصدق مقول ما اصدق قول قال
العرب شعر الا كل شيء ما خلا الله باطل الا قيلا قول ما تجلى على السلام
سلاما اجاب العبد السلام الى ما دعى الرب السلام سلام طاهر من رب
طاهر لعبد طاهر في مقام طاهر سلام كريم من رب كريم لعبد كريم في مقام
كريم السلام السلام السلام.

ترجمہ:- جنت جي حورن جو مثال ان موتين وانگر آهي جيڪو سيپ ۾ محفوظ
هوندو آهي يا ڪيس ڪوبهت وغيره نه ڳوهجي اهڙيءَ طرح جنت جون حورون صاف
۽ شفاف ۽ پاڪ هونديون جو ڪهن به نراهن وغيره پنهنجي راءِ ۽ خيال سان ڪين
ڇهيو به نه هوندو. اهي سڀ نعمتون ڪين سندن عملن جي ملهي ۾ ڏينون
ويندون جو هوائن جو مشاهدو ڪرڻ پر ڪين عمل بنفسه ڪو نه ڏيکاريا ويندا چو
ته اتي اڪ جو حڪم نه آهي بلڪ اهل ڪمال آهي جو انکي ڏسي پاڻهي جي آڻ مطمئن ٿيندي
جو سندس عملن کي الله تعالى؟ پسند ڪرڻ فرمائيندو.

لايسمعون فيها لغوا الخ:- جنت ۾ ڪو بڪ ۽ بيهوده ڪلام نه ٻڌندا چو ته ڪلام
الله کان سواءِ بي هر شيءِ باطل آهي. سچو قول هو آهي جنهنجي چوڻي
صداقت تي مبني آهي عرب چيو آهي "الله کان سواءِ بي هر شيءِ باطل آهي"
الا قيلا:- يعني اهڙو قول جو سلامتيءَ سان مُنهن تئي اڳ سوگهايو ويندو.
سلاما:- يعني الله جي طرفان پاڻهي تي سلام جو لفظ پڪاريو ويندو اهو هي نه
پاڪ سلام، رب پاڪ جي طرف کان آهي پاڪ پاڻهي لاءِ پاڪ جاءِ ۾، سڳورو ڪلام
آهي، سڳوري پاڻ ڌارجي طرفان ڪريم پاڻهي جي لاءِ ڪريم جاءِ ۾ مراد آهي
السلام السلام السلام، يعني الله تعالى؟ جي طرفان پاڻهي کي سلام چيو ويندو ۽ پاڻهو پنهنجي حقيقي
مالڪ کي سلام جو جواب سلام سان ڏيندو.

واصحاب اليمين ما اصحاب اليمين من اهل الزهد والتقوى واهل السلوك
والبادى فى مدارج من اشجار المقامات المتحد فى السلوك من الالف او المائة
او الاربعة مخضود لا شوك فيه من الرياء والعجب وطلح منضود لا ساق
له من الادلال والشعور بالمقامات وظل ممدود من الحالات الشعور بها
وماء مسكوب يكون همه الى الآت ابدية وان كان قد ثبت ان الاحوال كالبروق
فاذا بقى يميت بحدث الفسق وسمى الحال حالا لانه تحول عن حال الى حال
وفاكهة كثيرة مما يتربت على مايه فى الدنيا من التجليات لا مقطوعة لما اتصف
بصفات الحق ولا انقطاع لحق ولا ممنوعة لان المنع من القيد وقد اطلق و
فرش مرفوعة بالرفيع الرافع انا انشأناهن انشاء عين ما كانت من التجليات
فى الدنيا لان لا تكرار للتجلى فجعلناهن ابكارا بالتجدد من الامثال او برافة
الحسن عربا ظاهرة التحبب الى من توجه اليمن اترابا مستويات الوجود متفقات
الشهود لاصحاب اليمين ابارك كنت ين ايبطش بها ثلة من الاولين من اهل التكميل
وثلة من الآخرين من اهل الكمال او المراد من الاولين من اهل التكميل ومن الآخرين
الافراد ۔

ترجمہ:- اصحاب الیمین الزمان مراد زهد، تقوی جا آهن، سلوک واري، باري سلوک
جي مختلف، متحد مقامات ۾ هوندا جيڪي هڪڙا، هڪ سؤ آهن يا صرف چار آهن.
مخضود:- من مان اشارو آهي ته اهي سڀ جي ياسي جا راهه رين مقامن ۾ هوندا جتي
رياء، وڏائي، جا ڪنڊا نه هوندا. طلح منضود:- من مان مراد آهي انڪي ٿڙ
نه هوندا يعني ظاهري مخالفت، مقامات جو احساس نه هوندو. وظل ممدود:- من
مان مراد آهي حالات، انجو احساس. ماء مسكوب:- رجاري پاڻي انجنين
جي لاءِ پاڻي وغيره جا آلات جيڪي ابدي هوندا، انهن کي زوال نه هوندو. جيئن ٽيڪهي
گاهه ثابت ٿي چڪي آهي ته احوال وجد واڪر هوندا پر جڏهن اتي بقائيت هوندي ته نفس جي

جنّت ختم ٿي ويندي ۽ حال، حال ٿي ويندو يعني هڪڙي حالت کان بي حالت ۾ تبديل ٿيندي رهندي
وڃڻ کثيرة:- ۽ ائين خوش ذائقه ميوا هوندا الهيءَ لوءِ جا جيڪي دنيا ۾ موجود آهن پر
اهي جنتي ميوا الهي تجليات شاپيرل ۽ منور هوندا. لامقطوعة:- يعني جن ۾ اهي ميوا
۽ نعمتون صفات الهيءَ سان موصوف ڪيون ويون آهن تہ پوءِ اهي ڪٽ ۾ نہ بهتم نہ ٿيندا يون
جو تہ حقاني فنا آهي ٿي ڪانہ. ولا ممنوعة:- ۽ نہ ئي روڪ ٽوڪ هوندي. جو تہ روڪ ٽوڪ
جو مطلب آهي تہ اهي نعمتون قيد آهن، محفوظ آهن، پر جنڊ هن تہ اهن نعمتن کي عام ڪيو
ويو آهي تہ پوءِ منع رڪيل جو سوال ئي پيدا نہ ٿو ٿئي. وفرش مرفوعة:- جو مطلب تہ اهي
جنتي وڃڻا رفيع رجيو بسترن تي ويهڻ وارو آهي. سان بلند ۽ مٿاهان هوندا.
انا انشاناهن انشآءً:- سان اهن عورتن کي خاص نموني سان بنايو آهي جو هڪڙيون نورانيت
۽ تجليءَ وارين آکيون دنيا ۾ ڪنهن کي به نہ ڏيئون ويون آهن، جو تہ نورانيت ۾ تکرار
نہ هوندو آهي. فجعلناهن ابكارًا:- يعني سان اهن کي ائين بنايو آهي جو هڪ نواريون آهن.
مطلب تہ سان ئين نموني ۽ صاف حُسن سان کين بنايو آهي. عُربًا:- محبوب ۽ پياريون آهن
جو جيڪو به سندن طرف نهاريندو تہ انکي هو پياريون ڳندو يون. اترابًا:- هم عمر يعني
وجود ۾ برابر هوندا يون پر شهود ۾ مختلف هوندا يون. لاصحاب اليمين:- اهي سڀ
نعمتون سڄي طرف وارن لاءِ آهن. ۽ اهي برڪت وارا آهن جن جي شان ۾ حديث قدسيءَ
جا هي الفاظ آهن تہ مان رب الله آهن جاهت تي پوندو آهيان جن سان هو پڪ ٻڌا آهن
يعني وٽندا آهن.
ثلة من الاولين:- مان مراد تڪميل ڪمالبيت حاصل ڪرڻ وارا آهن. ۽ ثلة من الآخرين
مان ڪمالبيت وارا آهن. يا اولين مان مراد اهل التڪميل ۽ آخرين مان مراد افراد
رتنها، يي مثل آهن. والله اعلم بمراده بذاته.

وَاَصْحٰبُ الشِّمَالِ مَآ اَصْحٰبُ الشِّمَالِ ۝ فِیْ سَمُوْمٍ حرنار ینفذ فی المسام وقیل ریح شدید الحرارۃ او فی غایۃ البرد وکان ابن عباس وَّحَمِیْمٍ ۝ ماء متناہ فی الحرارۃ وَّظِلٍّ مِّنْ یَّحْمُوْمٍ ۝ مفعول من الحمۃ وھی السواد ای دخان اشد سوادا لَّا بَارِدٍ کسائر الظل وَّلَا کَرِیْمٍ ۝ نافع نفی ذالک ما وھم الظل من الاستراحۃ وان لم یکن باردا وقیل لا بارد المنزل ولا کریم المنظر لان فائدۃ الظل ترجع الی ھذین الامرین فیکون ھکذا اِنَّھُمْ کَانُوْا قَبْلَ ذٰلِکَ اشارۃ الی وقوع ھذا الوقت مُتْرَفِیْنَ ۝ منھمکین فی الشھوات وقیل متنعمین او متکبرین وَکَانُوْا یُصِرُّوْنَ یقیمون عَلَی الْحِنْثِ الذَّنْبِ الْعَظِیْمِ ۝ وھو الشرک وقیل الیمین الغموس وذالک انھم کانوا یحلفون انھم لا یبعثون۔

ترجمہ:- "پوءِ کیئي پاسي وارا کھڑا رھي بیٹا آھن کیئي پاسي وارا، اھي باھ ۾ گرم پاڻيءَ ۾ ھوندا ۽ رھڻين جي چانوڙ ۾ ھوندا جا نہ ٹڏي ھوندي ۽ نہ ڇڪي ھوندي، بیشک اھي ھن کان اڳ (دنیا ۾) آسودہ ھئا ۽ وڏي گناھ (شرڪ) تي ھميشہ رھندا ھئا۔"

سَمُوْمٍ:- لُوءَ گرم باھ جيڪا بند ۾ گھڙي ويندي آھي۔ ڪن مفسرن چيو آھي تہ اھا سخت گرم ھوا ۽ آھي، يا تمام ٹڏي ھوا ۽ آھي۔ حضرت ابن عباس رضي الله عنه فرمايو آھي۔ حَمِیْمٍ:- نھايت گرم پاڻي۔ یَّحْمُوْمٍ:- حمۃ جو مفعول آھي ھن جو مطلب آھي ڪاري رھڻ۔ لَّا بَارِدٍ:- يعني ھيءَ چانوڙ ڏاڍو ٿڏو نہ ٿيندو۔ وَّلَا کَرِیْمٍ:- يعني ڪنھن به طرح فائدي مند نہ ھوندو، راحت لاءِ اھڙي جاءِ ۾ چانوڙ ھوندي پر ٿڏي جي ڪري نہ ھوندي۔

ڪن مفسرن چيو آھي تہ رھڻ جي جاءِ ٿڏي نہ ھوندي ۽ نہ ئي ڏسڻ ۾ سٺي ڳچندي۔ پر تہ چانوڙ جو فائدو اھڙن ٻنھي حڪمن ڏانھن رجوع ٿئي ٿو۔ پوءِ مطلب ھي ٿيندو تہ اصحاب الشمال جي عملن ڪري ناراضگي طور الله تعالیٰ جي ڪيل بندي طور اھو مذڪور بالا بدلو ڏيندو۔

اِنهم کانوا قبل ذالک :- هن ۾ اڻ وقت جي واقع ٿيڻ ڏانهن اشارو آهي جڏهن ۾ هو واقع ٿيندا. يعني هن کان اڳ (دنيا ۾)

مترفين :- يعني خواهشات نفس ۾ ٻڏل هئا. ڪن جيو آهي نه هو عيش ۽ راحت ۾ هئا. ڪن جيو آهي نه هو الله تعالى جي اطاعت جي تڪليف برداشت نه ڪرڻ وارا هئا. يُصِرُّونَ :- هي يُقيمون جي معنى ۾ آهي يعني هميشه قائم هئا.

الحِنثِ العَظِيمِ :- وڏو گناه يعني شرڪ مراد آهي. ڪن مفسرن جيو آهي ته حنث عظيم مان مراد جاڻي واڻي ڪوڙو قسم کڻڻ آهي يعني هو قسم کڻي چوندا هئا ته "ڏاڏن کي ٻيهر زنده ڪري اٿاريو نه ويندو".

فكذبوا في قولهم بقولهم تعالى وَكَانُوا يَقُولُونَ أَئِنَّا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَئِنَّا لَمَبْعُوثُونَ ۽ من اعراب تكرار همزة الانكار أَوَ آبَاؤُنَا الْأَوَّلُونَ ۽ لتقادم زمانهم عطف على محل اسم ان او للفصل بها حسن العطف على المضمر في لَمبعوثون وفي العباس فقال لهم الانبياء* أوَ آباؤنا الاولون وقرء نافع وابن عامر بسكون الواو فيتعين العطف على المحل قُلْ إِنَّ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ ۽ لمجموعون للحساب والجزاء إِلَىٰ مِيقَاتِ وقت يَوْمٍ مَّعْلُومٍ ۽ من عند الله وهي النفخة الاولى ان يكون العقل لانه يجتمع فيه الاولون والآخرون. آڻيتي اصحاب الشمال جي ڪفر ۽ تڪذيب جو بيان آهي.

ترجمو :- الهن پنهنجي دين ۾ هن قول کي ڪوڙو ڪيو ۽ چوڻ لڳا.

"چونه هئا ته ڇا جڏهن اسين مري ٽاسين ۽ مٽي ۽ هڏا ٿيندا سين تڏهن اسين ان کان پوءِ، پوءِ مٽي ۽ ان اٿاريا ويندا سين. يا اسان جا پوءِ ڏاڏا به زنده ڪيا ويندا ڇا؟ (اي پيغمبر ﷺ) چئو ته بيشڪ پوءِ ۽ پوءِ هڪ مقرر ڏينهن جي وقت تي ضرور گڏ ڪيا ويندا."

أَئِنَّا مِتْنَا :- ۾ همزي جو تڪرار انڪار لاءِ آهي يعني استفهام انڪاري آهي.

أَوَ آبَاؤُنَا :- يعني پيءُ ڏاڏي کي مري ويئي زمانا گذرائڻ ويو آهي. هت عطف آن جي محل اسم

* تفسير ابن عباس ص ۳۳۷ ب. اشاعت مصري ۾ الفاظ واقعو آهن

تي آهي يعني اهو انجو سمجهڻ ۽ ياد رکي اهو (آ) فصل لاءِ آهي. الهيءَ سان لَمجعو لَوُدنَ ۾ جيڪو ضمير مسڪن آهي ان تي عطف ٿيڻ ڏيڪو بهتر آهي.

۽ تفسير ابن عباس ۾ مذڪور آهي ته پوءِ الهن جملاءِ بيٽين سڳورن ۽ چيو رته بيشڪ هر ڀاڻ ۽ پويان هڪ مقرر ڏينهن جي وقت تي حساب ۽ جزا لاءِ ضرور گڏ ڪيا ويندا. قاري نافع ۽ ابن عامر "اَوَ" ۾ واو جي سڪون سان پڙهيو آهي پوءِ عطف محل تي مقرر ٿيڻ ڏ.

اِلٰى مِيْقَاتِ يَوْمٍ مَّعْلُوْمٍ :- يعني هڪ مقرر وقت تي جيڪو الله تعالىٰ جي طرفان حساب ۽ ڪتاب لاءِ مقرر ڪيل آهي تي گڏ ڪيا ويندا. ۽ اها دنيا آهي. ۽ هي به احتمال آهي ته اُولىٰ مان مراد عقبىٰ ۽ آخرت آهي ايتري جو ته آخرت جي مقرر ڏينهن اولون ۽ آخرون راڳيان ۽ پويان سڀ گڏ ٿيندا.

ثُمَّ اَنَّكُمْ اَيُّهَا الضَّآلُّوْنَ من اهل مكة ۽ ومن انكر البعث اعم منه ان يكون من اهل مكة وغيرها اَلْمُكَذِّبُوْنَ ه بالكلام الحق والنبي الحق والحساب الحق والعذاب لَاٰكِلُوْنَ مِنْ شَجَرٍ مِّنْ زَقُّوْمٍ ه نبت في اصل الجحيم فَمَالِـُٔوْنَ مِنْهَا الشجرة اَلْبُطُوْنَ ه من شدة الجوع فَشٰرِبُوْنَ عَلَيْهِ ملاء البطون لكثرة الاحتياج الى الماء عند ملاء البطن وفيه فك الضمير عن الضمير وفي المعنى تانيث الضمير في منها وتذكيره في عليه على اللفظ والمعنى* مِنَ الْحَمِيْمِ ه فَشٰرِبُوْنَ شُرْبَ الْهِيْمِ ه الا بالتي بها الهيام يشبه الاستسقاء فيشرب شربا يبدد جمع اهيم وهيماء وقيل الهيم الارض ذات الرمل التي لا تروى من الماء يلقى على اهل النار العطش فيشربون من الحميم سرب اليهم فلا يروون نافع وعاصم وحمزة بضم الشين والباقون بالفتح وهما لغتان والضم اشهر هٰذَا اشارة الى ما يحصل لهم الطعام والشراب نُزُلُهُمْ ما يتقدم الى الضيف قبل الضيافة يَوْمَ الدِّيْنِ ه الجزاء فان كان لكم كَيْدٌ فكيدون

---

۲۲ لم تروى - رَيًّا اَرْوٰى :- سيراب ٿيڻ. سيراب ڪرڻ. اڃ ختم ڪرڻ. القاموس الجديد ص ۲۲.

* تفسير معين يعني جامع البيان في تفسير القرآن عربي ڪتاب جي هيءَ عبارت واقع آهي پر لفظ هن طرح آهن في عليه على المعنى و لفظه. مطبع فاروقي دهلي.

ترجمہ:- "رجوع کرڻ کانپوءِ چيو ويندو ته اوري اي گمراهو کوڙڪندڙو! ٿوهاڻ ٿوهرجي وڻ مان ضرور کائيندؤ، پوءِ اُن مان پيٽ پريندؤ، پوءِ مٿانس گرم پاڻي پيئندؤ پوءِ راهوبي اڄ جي ٻيمار ي ءَ ميورتلن اُتن وانگر پيئندؤ. اها قيامت جي ڏينهن سندن مهماني آهي."

اَيُّهَا الضَّآلُّوْنَ :- هن ۾ خطاب مڪي وارن کي آهي يا اِنَّكَ کان اُتڻ عام مراد آهي پوءِ مڪي وارن کان مڃي يا ٻين کان. اَلْمُكَذِّبُوْنَ :- يعني هوتڻ ٻيڪ ڏين ٿا ان حق جي ڪلام جي ۽ نبي حق جي ۽ حق جي حساب ۽ عذاب جي.

زَقُّوْمٍ :- هڪ وڻ آهي جيڪو جهنم جي جڙ ۾ پيدا ٿيو آهي.

فَمَالِـُٔوْنَ مِنْهَا الْبُطُوْنَ :- يعني بک جي شدت سبب ٿوهان ٿوهرجي وڻ سان پيٽ پريندؤ. فَشٰرِبُوْنَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيْمِ :- يعني ٿوهر کائي پيٽ پريندا، پيٽ پرڻ کانپوءِ پاڻي ۽ جي شدت سان، ضرورت ۽ حاجت محسوس ٿيندو ۽ پوءِ مٿان اوهانکي پيئڻ لاءِ گرم پاڻي ڏنو ويندو.

وفيه ذكر الضمير الخ :- هت هڪ ضمير جو ٻئي ضمير کان جدا ڪيو ويو آهي ۽ معنيٰ جي لحاظ "منها" ۾ ضمير مؤنث آهي ۽ لفظ ۽ معنيٰ جي لحاظ سان "عَلَيْهِ" ۾ ضمير مذڪر آهي.

فَشٰرِبُوْنَ شُرْبَ الْهِيْمِ :- پوءِ اُجايل اُٺ وانگر اوهان پيئندؤ. هِيْمٌ ان اُٺ کي چيو ويندو آهي جن کي جڏهن رجي بيماري ٻگي ويندي آهي پوءِ کيترو به پاڻي پيئندا آهن تڏهن به ڏڪ نٿيندو اُٺ. آخر نتيجو اهو نڪرندو آهي جو هو مَري ويندا آهن.

ٻيضاوي ۽ ڪيو آهي ته هِيْمٌ، هِيَامٌ جو جمع آهي ۽ صحيح قول آهي ته هي اَهْيَمُ ۽ هِيْمَا ۽ جو جمع آهي ۽ ڪن مفسرن چيو آهي ته هِيْمٌ نرم ۽ واري ۽ واري زمين کي چيو ويندو آهي جيڪا پاڻي ۽ ڪان نه ڏيندي آهي. جهنم وارن تي اڄ غالب ڪيئي ويندي پوءِ هو اجايل اُٺ وانگر يا اجايل زمين وانگر گرم پاڻي پيئندا پر ان مان کين ڏڪو نه ٿيندو.

۽ قاري نافع ۽ عاصم ۽ حمزي "شُرْبَ" کي شين جي پيش سان پڙهيو آهي ۽ باقي
بين قارين "شَرْبَ" شين جي زبر سان پڙهيو آهي ۽ اهي ٻئي روايتون آهن
پر پيش سان وڌيڪ مشهور آهي.
هٰذَا نُزُلُهُمْ :- نُزُل ان طعام کي چيو ويندو آهي جيڪو مهماني ڪا ڪنهن آيل ماڻهو
موجود هجي اهو مهمان جي آڏيان رکبو. ۽ هٰذا ۾ اُن طعام ۽ شراب ريئن جي
پاڻي، ڏاڍن، شارن آهي جيڪو اهڙن روزخين کي حاصل ٿيندو.
يَوْمَ الدِّيْنِ :- بدلي جو ڏينهن. يو ۽ جيڪڏهن اوهانکي بچڻي ريت ڪرڻي
آهي نه يو ۽ معني ته ريت هلايو.
نَحْنُ خَلَقْنٰكُمْ من العدم ومن النطفة ومن المضغة ولاشك لكم فى الخلق هٰذا
فَلَوْلَا تُصَدِّقُوْنَ ۝ بكلامى فى البعث والنشور ونبيى فيما قال لكم بانه حقٌ فان
كلامى حقٌ والنبى حقٌ اوتصدقون بالبعث فان من قدر على الابداء قدر على الاعادة
اوبان الخلق لا سيما خلقكم منى اومن المنى فان لم تؤمنوا لى فاخبرونى اَفَرَءَيْتُمْ
فى هٰذا الخبر ان كنتم صٰدقين مَّا تُمْنُوْنَ ۝ تقذفون المنى فى الارحام ءَاَنْتُمْ تَخْلُقُوْنَهٗ
منه بشرًا سَوِيًّا هٰذا رجوع الى اجل البديهيات يعنى هب انكم لا تعلمون خلق انفسكم
الستم شاهدين ما قول لكم نَحْنُ الْخٰلِقُوْنَ ۝ بما تحقق عند كل عاقل نَخلقنا
النطفة علقة فخلقنا العلقة مضغة فخلقنا المضغة عظامًا فكسونا العظام
لحمًا ثم انشأناه خلقًا اخر فتبارك الله اَحْسَنُ الْخٰلِقِيْنَ ۝ او بما تحقق عند كل احد
من ان النطفة كثيرا ما يقتن فى الارحام ولم ينشأ منها شئ الا سيما عند العقيم
شعر- اَبَتْ اجفانك لا يفارق ناظرى * ولذين ذكرك لم يزل فى خاطرى *
ومن جملة الدلائل على صحة هٰذا المدعى قوله نحن قدرنا.
ترجمو :- اسان اوهانکي رهڻين پيري پيدا ڪيو آهي پو ۽ ريپر پيدا ڪرڻ جي اوهان جو نه
تصديق ڪريو. پلا ٻڌايو ته جيڪا اوهين عورتن جي رحمن ۾ منيءَ ڪيو ٿا اوهانکي اوهان
ماڻهو بنايو ٿا يا اسان بنائيندڙ آهيون.

نَحْنُ خَلَقْنٰكُمْ :- يعني جنهن اوهانکي سڀ نه هيئ ۽ اسان اوهانکي نُطفي مان ۽ گوشت جي لوٿڙي مان پيدا ڪيو ۽ اوهانکي انيو يقين پڙ آهي پو ۽ پيهر زنده ڪرڻ ۽ حشر جي ميدان ۾ گڏ ڪرڻ لاءِ اُتارڻ ۾ منهنجي ڪلام جي ۽ منهنجي نبي ۽ جي گفتگو جي تصديق چو نه ٿا ڪريو. منهنجو نبي برحق آهي ۽ منهنجو ڪلام به برحق آهي ۽ اوهانکي پيهر زنده ڪري اُتارڻ پڻ حق آهي. يا هي مطلب آهي ته اوهان پيهر زنده ٿي اُٿڻ جي تصديق چو نه ٿا ڪريو چو نه جيڪا ذات (الله) ابتداء تخليق ۾ قدرت رکيٿو سو پيهر زنده ڪرڻ، پيدا ڪرڻ جي بطريق اَولىٰ قدرت رکيٿو. يا هي مطلب آهي ته يقيناً اوهانکي مَنيءَ مان پيدا ڪيو اٿس يا اوهانجي مَني پيدا ڪئي اٿس پو ۽ چو نه ٿا پيهر تخليق جي تصديق ڪريو. پر جيڪڏهن منهنجي گاهه نه ٿا ڪيو ته پو ۽ پلا بڌ ايو جيڪڏهن اوهان اهي ۽ خبر ۾ سچا آهيو.

مَا تُمْنُوْنَ :- جو نطفو اوهان رحمن ۾ ڪيرايو ٿا.

وَاَنْتُمْ تَخْلُقُوْنَهٗ :- چا ان مان سالم انسان اوهان پيدا ڪيو ٿا؟ هي بي ڀيٽ ڏاهن رجوع ڏيڻ جو اشارو آهي جنهنجي معنيٰ ٿيندي سڄاڳ ڪرڻ، خبردار ڪرڻ يعني اوهانکي پنهنجين جانين جي پيدائش جو علم ناهي؟ چا اوهان اهو نه ڏسي رهيا آهيو ته اوهان مانکهڙي شيءِ کي جنم ڏنو جيڪو پو ۽ پڌ ايو ته جڏهن اوهان پيدا ڪرڻ جي قدرت نه ٿا رکو.

اَمْ نَحْنُ الْخٰلِقُوْنَ :- پو ۽ يا، اسان انجا خلقين ٿا آهيون جوهر عقلمند جي آڏان اهو ثابت ٿيڻ ڇڪو آهي ته اسان نطفو پيدا ڪيو پو ۽ انکي رت جو ڳ بنايو ان کان پو ۽ اسان رت جي ڳ مان گوشت جو لوٿڙو يا ٽڪرو بنايو پو ۽ ان گوشت کي هڏين بنايوسون، پو ۽ هڏين کي گوشت پڪايوسون، وري انکي بي خلق بنايوسون پو ۽ وڏي برڪت وارو آهي الله جو سڀني کان چڱو بنائيندڙ آهي. يا هي مطلب آهي جو هڪ سوال آهي ته هر هڪ ماڻهوءَ جي آڏان هي ۽ گاهه ثابت ٿي چڪي آهي ته نطفو ڪير آهي يعني گهوڙي وري اهو رحمن ۾ ڪيرايو به وجيٿو پر

ان مان خصوصاً سڀني عورت مانکا به شي به پيدا نه ٿي ٿئي. جيئن هڪ شعر آهي
ترجمو:- "تنهنجو جمال دائمي آهي جو منهنجي نظرن مان جدا نه ٿو ٿئي. ۽ تنهنجو لباس
ذڪر منهنجي دل ۾ هميشه قائم آهي."

۽ مدعيءَ جي سڀني دليلن ۽ حجتن جي جواب ۾ الله تعالىٰ جو هي قول يعني
نَحْنُ قَدَّرْنَا الخ جو آيتي اڪيلي رهيو آهي ڪافي آهي.

نَحْنُ قَدَّرْنَا ابن ڪثير بتخفيف الدال قَسَمْنَا بَيْنَكُمُ الْمَوْتَ بوقت معلوم واجل
مسمّىً عنده اذ لا دخل لاحد في الاماتة كما لا يكن في الايجاد بقذف النطفة وكذا هو
في طول العمر وقصره والسعادة والشقاوة وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ ۝ عن احد هو به
او بالغلبة علينا. عَلَىٰ أَن نُّبَدِّلَ مكانكم أَمْثَالَكُمْ اشباهكم في الدنيا او صورکم
في الآخرة بعد ما تَفَتَّتَ[۲۴] وَنُنشِئَكُمْ فِيمَا من خلق لا تعلمون على اليقين تَعْلَمُونَ ۝ ذات الخلق
وما عهدتم بمثلها خلقا او في صفات لا تعلمونها جمع مَثَلٍ بفتح العين.

ترجمو:- "اسان اوهان ۾ ردقت مقرر ڪيل موت کي مقرر ڪيو آهي ۽ اسان هن ڳالهه کان
عاجز نه ٿيا آهيون، ته اوهان جهڙا ٻيا اوهان جي جاءِ تي بدلي ۾ آڻيون ۽ اوهان کي
اهڙي جهان ۾ جيئرو ڪيون جنهنکي اوهين نه ڄاڻو."

نَحْنُ قدرنا:- ابن ڪثير قَدَّرْنَا ۾ دال کي بغير تشديد جي بيان ڪيو آهي جنهنجي
معنىٰ ٿيندي ته اسان تقسيم ڪيو آهي. ۽ هي مطلب ٿيندو "جهڙيطرح پنهنجي
مشيت مطابق اسان اوهانجي لاءِ رزق تقسيم ڪيو آهي، اهڙيطرح اوهانجي
موت کي به تقسيم ڪري ڇڏيو آهي.

بَيْنَكُمُ الْمَوْتَ:- يعني الله تعالىٰ وقت موت جي لاءِ مقرر ڪيو ويو آهي، جو تجهڙيطرح نطفي
جي رحمن ۾ ڪيرائڻ ۾ انسان کي ڪو به تخليق خلق ۾ دسترس نه ٿو ڪري سگهي، اهڙيطرح
خلق جي مارڻ ۾ به ڪنهنکي ڪو دخل نه آهي. اهڙيطرح اوهان مان ڪنهنجي عمر کي وڌائڻ
۽ گهٽائڻ ۽ بخت وارو ڪرڻ ۽ بدبختي ڏيڻ ۾ به ڪنهنکي ڪوبه دخل ۽ دسترس نه آهي.

---

[۲۴] تَفَتَّتَ:- ريزه ريزه، ٽڪر ٽڪر ڪري ڇڏيائين.

وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ :- يعني اسان مغلوب يا عاجز نه آهيون يا نه ئي اسان تي کو غالب ٿي سگهي.

عَلَىٰ أَن نُّبَدِّلَ أَمْثَالَكُمْ :- يعني اوهان جهڙا ٻيا دنيا ۾ اوهان جي بدران آڻڻ جي اسان قدرت رکندا هئاسين. يا هي مطلب آهي ته ذرا ذرا ٿيڻ کان پوءِ آخرت ۾ اوهان جي صورتن ۽ شڪلين جهڙا ٻيا ماڻهو اوهان جي جاءِ تي پيدا ڪرڻ جي بدران قدرت رکندا هئاسين.

وَنُنشِئَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ :- يا اسان اوهان کي اهڙي حالت يا صفت ۾ بدلائيون يا مرڻ کان پوءِ اوهان کي اهڙي حالت ۾ پيدا ڪريون جنهن کي اوهان نه ٿا ڄاڻو. يا انشاءِ اها آهي جنهن جهڙي مخلوق پيدا ڪرڻ جو اوهان سان واعدو ڪيو ويو آهي. يا وري مطلب آهي ته مَثَلٌ بمعنيٰ صفت جي آهي جنهن کي اوهان نه ٿا ڄاڻو.

اَمْثَالٌ :- مَثَلٌ جو جمع آهي عين ڪلمي جي زبر سان.

ولعلّه بيان لقدرته على انشائهم في جملة خلقٍ بماثلنا ولا نخلدهم في خلقٍ بماثلنا. وقال الحسن نجعلكم قردةً والخنازير اى في الدنيا كما فعل ببني اسرائيل او نبعثكم على صورٍ غير ما انتم عليها اليوم يحشر الناس على نياتهم فيأتون افواجًا بصور الحسناءِ وغيرها من الفهد والاسد والقردة والخنازير والنمل كما مرّ غير مرة وح جمع مَثل بسكون الثاء المثلثة كانه يقول الله تبارك وتع اما ترون الهنى كيف نجمع اوّلًا في صُلب الرجل وهو منبث في اطراف العالم من الحيوان والنبات والجماد ثم نجمع في الرحم بعد ما كان منبثا في اعضاءِ الجسم ثم تكون الانسان منه فاذا افترق بالموت مرة اخرى لم نقدر على جمعه وتكوينه مرةً اخرى. وعنه وسعيد بن المسيب في حواصل[25] طيرٍ. ولعلها نُقِلا على الانفراد من اهل السعادة والشقاوة في المعاد فالجمع بينهما بقدرته يحشر الناس على نياتهم.

صاحب تفسير فرمائي ته مذڪور بالا آيت ۾ جي قدرت جي بيان ۾ آهي ته هُو سيني مخلوقات

---

[25] حواصل - حَوْصَلَةٌ :- پکين جو مٿاڻ. القاموس الفريد ص ۱۵۵

۽ انسان انکي نہ تاجاڻون.

انسان جھڙي شڪل وصورت ۾ پيدا ڪرڻ جي قدرت رکي ٿو، ياهي مطلب آهي

نہ هو سڀني مخلوق کي انسان هم مثل ۽ هم شڪل نہ بنائڻ جي به قدرت رکيٿو

۽ حضرت حسن رضہ فرمايو آهي نہ انسان اوهانکي دنيا ۾ پوٽن ۽ ڦٽڙين جي صورت

۾ بنائيندا سون جيئن انسان بني اسرائيل سان ڪيو هيو سين. ياهي مطلب آهي نہ

انسان اوهانکي موجوده صورتن مان ٻيرائي ٻين صورتن ۾ اتارينداسون جيئن قول

آهي نہ اڄ رقيامت جي ڏينهن ماڻهن کي سندن نيتن مطابق گڏ ڪيو ويندو ۽ پوءِ

هو سهڻين صورتن ۾ يا غير صورتن ۾ جهڙو ڪ چاهي، شيطان - ببر شير ۽

پوٽن ۽ ڦٽڙين ۽ ڪوڙين جي صورتن ۾ ڦوڙا ڦوڙا ڪري ايندا. جيئن ڪيترا ٻيرا

اهڙو ذڪر گذري چڪو آهي.

۽ بوقت ضرورت امثال، مثل جو جمع آهي "مثي" جي سڏون سان. گويا ڪ

الله تعالي ۽ جي قول سان موافق آهي "چا اوهان نہ تاڏسو مثي ڪي نہ انسان

مرد جي پٽي ۽ ۾ پوءِ يا ن ڪيئن گڏ ڪريون تا پوءِ هو جهاڙ جي مختلف طرفن

يعني حيوانات، نباتات ۽ جمادات مان گڏ رنڌ، پڪڙجن و رهي ڦ، وري

انسان انکي پڪڙ جڙ ڪا ٻوءِ عورت جي رحم ۾ گڏ ڪريون تا جنهن مان انسان

پيدا ٿئي ڦ وري هوا وچڙ پيهر موت جي صورت ۾ اچ ٿئي ڦ. چا پوءِ انسان

کي طاقت نہ آهي نہ انکي پيهر گڏ ڪري وري وجود ۾ آڻيون. ربنا هاڻو بيشڪ الله

ڦون هر شيءِ تي قدرت رکڻ وارو آهين.)

۽ حضرت حسن رضہ کان ۽ سعيد بن المسيب کان روايت آهي نہ انسان مثي ڪي ڪين

پرن ۽ جي مثاني ۾ گڏ ڪندا آهيون جو هو قرندي، منتقل ٿيندي ڇي ظاهري صورت

۾ نمودار ٿيندي آهي، وغيره.

صاحب تفسير فرمائي ڦ نہ شايد اهي ٻئي حديثن مثال نيڪ بختن ۽ بد بختن مان

هر هڪ لاءِ انفرادي طور نقل ڪيون ويون آهن. باقي قيامت جي ڏينهن (تڏهن) سڀني کي سندن نيتن مطابق

گڏ ڪيو ويندو. (والله اعلم بالصواب)

وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْأَةَ الْأُولٰى من العدم و من لاشیء و من الماء الرقیق العظیم
الخلیط و من العلقة و المضغة فانها ثبتت فی غایة الوضوح لا یحتاج الی ترتیب
مقدمات فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ ہ بان من قدر علی الاولی من غیر شیء قدر علی الاخری وانه
من شیء وانه من شیء وهو عجیب الذنب شعر ابدا جمائك لا یفارق ناظری +
ولذا ذکرک لم یزل فی خاطری۔

ترجمہ:- "بیشک اوهان پهرین پیدائش کی جانتو پو ڇو ڏيان نه ٿا کريو"
اوهان کي عدم مان وجود ۾ آڻڻ ۽ اوهان کي هڪ بوند مان بڻائڻ ۽
اَلنَّشْأَةَ الْأُولٰى:- يعني قطري مان جيکو پيٽرو آهي ۽ جي صفت سنڌس هيءَ آهي ته اهڙي
پاڻي ۽ مان جيکو نانءُ گوشت آهي انسان جي تخليق ڪيائين. پوءِ ان گهاڻي ۽ پٽري
پاڻي ۽ مان رت جوڙ ٿا هيائين ۽ وري ان مان گوشت جي بوٽي ٿا هيائين مطلب ته مختلف
مرحلن مان اهو قطرو ڪندي ڪندي آخر انساني صورت ورتائين. مطلب ته الله تعالیٰ
انسان کي پيست مان هست بنايو. صاحب تفسير فرمائي ٿو ته انسان جي تخليق جي وضاحت
ڪيترائي پيرائي ڇڪي آهي هتان اڳتي جي ترتيب بيان ڪرڻ جي هت ضرورت ناهي.
فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ:- يعني اوهان ڇو نٿا سمجهو ته جيڪا ذات کان پهرين شيءِ جي ڏسڻ
۽ نقل ڪرڻ کان سواءِ پهرين پيدائش تي قادر آهي، سا پوءِ پيدا ڪرڻ تي بطريق اولیٰ
قادر رهندي ڇو نه پوءِ تخليق ڪرڻ پهرين تخليق کان آسان آهي ۽ انسان هڪ
عجيب خلقت جو مالڪ آهي. جيئن هن شعر ۾ آهي. ترجمہ:- تنهنجو جمال
دائمي آهي ڇو، منهنجي نظرن کان جدا نه ٿئي ۽ انهيءَ ڪري تنهنجو ذڪر منهنجي دل ۾
هميشه لاءِ قائم آهي.

أَفَرَءَيْتُمْ مَا تُمْنُونَ ہ بالقاء المني و المحبة والنطفة ءَأَنتُمْ تَخْلُقُونَهُ تنبتونه بلحمة
والفعل والشكل أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ ہ بالاسم المقدر والرافع والمصور وقد تقرر فيما
سبق ان خلق نوع الانسان اذا كان من اسم الرحمٰن وهو نوع الاعظم واشرف منه وقد تقرر
ايضا فی هذا ان ما كان فی الافعال مما لك خشية واهانة مما ثبت فی الروايد ان اسباب النزلة

من الاهانة لا ينسب الى الله تع تأدبا وان نسب اليه ما هو من الاعيان والمعاني كلها لانه كما يقال لانه خالق السماء والارض كذلك يقال انه خالق الخنزير والخنزير لكنه لا يخاطب بالاضافة تأدبا ثم النكتة في الحرث الى الخلق والزرع الى ذاته لان الحرث ان تثير الحبة والزرع الانبات ولذا قال عز الا يقولون اصلكم زرعت وليقل حرثت فنسب اولا ما هو اعز واخرا ما هو اذل فاكل منه والقاء خيره وشره من الله تع او يقال ان الاكل كمال وجمال له لان الرزق به البقاء فكما يحتاج الاكل في الايجاد كذلك في الابقاء فبقي وجود الخلق في اكل ما ثبت الافعال الى الذات.

ترجمو:- "پلا ٻڌ ايوتہ جيڪي اوهين پوکيو تا، انهي اوهين اُپايا ٿا يا اسين اُپائيندڙ آهيون."

مَا تَحْرُثُونَ:- هي "ٿي" سان بڌهيل من مان مراد آهي بج يا داڻو يا ڪڪڙيون.

وَاَنْتُمْ تَزْرَعُونَهٗ:- چا اوهان انهي اُپائيندا، جمايو ٿا صرف سان- ڪوڙ سان يا وڌائڻ سان. اَمْ نَحْنُ الزّٰرِعُوْنَ:- هت اسم حصر وڌ آهي معني ٿيندي ته يا سڀ انهي منهي ڪرڻ وارا يا تصوير بخشڻ وارا آهيون. يا پٽيان بيان ٿي چڪو آهي ته انساني نوع جي خلقت الله رحمٰن جي طرف کان آهي يا اهو نوع عظمت يا بزرگي وارو آهي.

يا هت هي به تحرير ڪيو ويو آهي ته جن ڪمن ۾ ذلت يا خواري آهي، اُهي انهن ڪمن مان آهن جنهن ثبوت روايت سان واضح آهي. يعني زراعت جا سبب تڪليف يا محنت ڪرڻ آهي يا ادب جي ڪري الله تعالىٰ ڏاڍن منسوب نه ٿا ڪيا وين يا اگر اُن ڏاڍن منسوب ڪيا به وين ته ظاهري خواه باطني لحاظ شائستگيءَ نه آهي جيئن ته جيئن چيو ويندو آهي ته آسمان يا زمين جو خالق الله تعالىٰ آهي اهڙيءَ طرح هيئن به چيو ويندو آهي ته خنزير جو خالق پڻ الله تعالىٰ آهي پر ادب جي لحاظ سان خنزير کي الله تعالىٰ ڏاڍن مخاطب نه ڪيو ويندو. پر حرث ۽ مخلوق ڏاڍن يا زرع ۽ الله تعالىٰ جي ذات ڏاڍن منسوب ڪرڻ ۾ هڪ نڪتو آهي جو ته حرث هي آهي ته زمين ۾ بج پوکين ٿو يا زرع جو مطلب آهي ان بج کي

جماعت، اهڙي ڪري حضور انور صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي "توهان مان
ڪو به هرگز هرگز، ائين نه چوي ته زرعت، يعني مون جمايو پر چوي حرثت يعني مون
بج پوکيو، پوءِ پهر ٻئين ۾ نسبت ان شيءِ ڏانهن جيڪا وڏي عزت واري
آهي، پوءِ ٻي ۾ ان شيءِ ڏانهن نسبت آهي جيڪا تمام خراب آهي يعني ذليل آهي
پر هر شيءِ الله تعالي جي طرف کان آهي، ڪفر، برائي، شر الله تعالي جي
طرفان آهي.

باوري هيئن چئبو ته هر ڪمال، جمال الله جي ذات لاءِ آهي، چوته رزق
به ان سان باقي آهي. پوءِ هي مطلب نٿيندو ته جيئن هر شيءِ پڻ الله ۾ ئي
محتاج آهي، اهڙيءَ طرح هر شيءِ جي بقا به الله جي محتاج آهي، آخر
نتيجو اهو نڪتو ته هر مخلوق جو وجود الله جي ذات سان باقي آهي.

وَلَوْ نَشَآءُ لَجَعَلْنٰهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُوْنَ ۝ (۲۶) لاصب فيه

تتجبون مما نزل بكم في زرعكم او تندمون على ما اجتهدتم فيه او على ما اصبتم لاجلهم
من المعاصي قائلين انا لمغرمون بل نحن محرومون ۝ لمذهون غرامة ما انفقناه او
مهلكون هلاك رزقنا من الغرام بل نحن محرومون ۝ عن رزقنا والاحزاب يربي الا ستغفلم

ترجمو:- "جيڪڏهن اسين چاهيون ته ان ٻيلهاري کي پورائپ ڪري چڏيون پوءِ اوهين
عجب ۾ رهجي ويو. ڏيڻ ڪري پڇتي پئجي ويئي آهي. پر راصلي اسين
بي نصيب آهيون."

حُطَامًا:- اُن سُڪل گاهه، ذرهه ذرهه ڪرڻ، ٻُهه ڪي چيو ويندو آهي جنهن ۾ ڏاڙهن
تَفَكَّهُوْنَ:- يعني پوڪ تي نازل ٿيندڙ آفت کان ڏڪا تعجب ۾ پئجي ڏاوچو، ڪِن مُفسرن
چيو آهي يعني پڇتائجي محنت، پوڪ تي خرچ ڪيل پئسن تي پشيمان ٿيڻ ڏاڙهي ايمانجو
قول آهي (ليڪن صحيح چيو آهي ته) يا اهڙن گناهن تي پشيمان ٿيڻ جو اهڙيءَ سزا جو سبب
بنيو آهي. اِنَّا لَمُغْرَمُوْنَ:- يعني اسان جو خرچ ڪيو سڀ اهو تباهه ٿي ويو ڪن چيو آهي ته

(۲۶) هشيما:- سُڪل گاهه چوراڙ. تبنا:- ٻُهه.

اسان برباد ٿي ويا سون جو اسان جو رزق تباهه ٿي ويو. مُحرم، غرم مان مشتق آهي
۽ ابوبکر قاري چيو، "بَلْ" جي استفهام شاپڙهيو آهي.
بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ:- بلڪ اسان تہ رزق کان بہ محروم ٿي ويا سون ۽ جماعت جو ڪوئي آهي
تہ استفهام سڀ ورنہ ماڻهو ري ٿو.
اَفَرَءَيْتُمُ الْمَآءَ الَّذِى تَشْرَبُوْنَ من الماء النازل من جانب السماء وتسقون الزرع و
الضرع ءَاَنْتُمْ اَنْزَلْتُمُوْهُ مِنَ الْمُزْنِ السحاب جمع مزنة او السحاب الابيض اذا ماؤه
عذب اَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُوْنَ من السحاب الحادث من البحر او تحت العرش بقدرتنا
لَوْ نَشَآءُ جَعَلْنَاهُ اُجَاجًا ملحا قال ابن عباس رض شديد الملوحة وقيل من لا يمكن
شربه او من الاجيج ع۲۷ فانه يحرق الفم ولعل ترك "لَامٌ" بعد ما ذكر في مثله لتقنن
وتيقظ السامع فَلَوْلَا تَشْكُرُوْنَ على هذه النعم العظيمة الجليلة المضطر
اليها كل احد سوى الملحد.
ترجمہ:- "ڀلا بہ ڏيو تہ جو پاڻي پيو ٿا، انهيءَ کي ڪڪرن مان اوهان لاڻو آهي يا اسين لاهيندڙ
آهيون (وسائيندڙ آهيون) جيڪڏهن اسان چاهيون تہ انهيءَ کي کارو ڪري ڇڏيون ۽ جو
احسان نہ مڃيو؟"
افرءيتم الماء الذى تشربون:- يعني جيڪو پاڻي اوهان پيو ٿا انهيءَ اسمان مان لاڻو
آهي ۽ اوهان پاڻ تہ پيو ٿا پر پوک جي ۽ ٿڻ رجاڙن جي پيارو ٿا. المُزْن:- يعني
ڪڪر هي مُزْنة جو جمع آهي. ڪن مفسرن چيو آهي تہ سفيد ڪڪر مراد آهن
جو تہ اهڙو پاڻي مٺو هوندو آهي. اَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُوْنَ:- يعني اسان ڪڪرن مان
پاڻي وسائيندڙ آهيون ۽ اهي ڪڪر دريا مان پيدا ٿيندا آهن. ۽ ڪن جو چوڻ آهي
اسان عرش جي هيٺان پنهنجي قدرت سان پاڻي وسائيندڙ آهيون اُجَاجًا:- يعني نمڪين
حضرت ابن عباس رض فرمايو آهي تہ اُجاج چٻو آهي تانگهي جي ڪاري کي مراد ٿيندي ڪوڙو

ع۲۷ هكذا في جلالين عربي ص۴۸۲ حاشيه ع۲ قوله اُجَاجًا الخ.

ڪن جيو آهي تہ اهڙو ڪاوڙ ڪوڙو جنهنجو پيئڻ معتبر نہ هجي.

اُجاج :- اُجج مان ورتل آهي جنهنجي معنيٰ آهي باهہ جو پڙهڻ (تلهب النار) مطلب تہ لوڻ پاڻي وات ۾ جلن پيدا ڪن ٿا آهي گويا وات کي ساڙي چٽيندا آهي. ۱۰ ڪري الهيءَ کي اُجاج چيو وڃي تہ هت لام تاڪيد جو ترجمو آهي سامع جي ٻڌڻ رمخشري ۽ لوعيت جي ڪري. چونہ متي لوشاءُ بجعلنه الزم لام تاڪيد جو بيان ٿي آيو آهي هت ۱۲ هڙو سوال پيو اڀري/ اٿي تہ هت لام تاڪيد جو چونہ نہ ڪري ڏيو. ۱۰ ڪري صاحب تفسير انتباه ڪيو تہ هت تاڪيد جي ضرورت نہ آهي جو ڪفرن جو مالڪ ۽ ڪين بڌائيندڙ رب ڪريم آهي. ۽ پوئي ڪهڙن ڏاهن ۱۲ هڙو وهم نہ لڳو جيڪي تہ هوڪو بارن جي وساڻيندڙ ۽ پيدا ڪرڻ جي قوت رکيو فَلَوْلَا تَشْكُرُوْنَ :- يعني اوهان ۱۲ هڙين عظيم ۽ جليل نعمتن جو شڪر ڇو نہ ٿا ڪريو حالانڪ سوءِ مُوجِدُ (يعني سوءِ ذات باريتعالىٰ) جي هر هڪ پريشان حال بنهنجي مشڪل ڪشائي ۽ لاءِ الله وحده لاشريڪ له جي دربار ۾ التجائون ڪندو آهي ۽ پڪارينڊو آهي ۽ صرف اهوئي پريشانين کي ختم ڪندڙ ۽ مشڪلات کي ٽاريندڙ آهي.

فائدو :- حضرت جناب رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جن پاڻي ۾ هي الفاظ پڙهڻ فرمائيندا هئا. اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِيْ سَقَانَاهُ عَذْبًا فُرَاتًا بِرَحْمَتِهٖ وَلَمْ يَجْعَلْهُ مِلْحًا اُجَاجًا بِذُنُوْبِنَا. يعني الله جو شڪر آهي جو اُن اسانکي مٺو ۽ عمدو پاڻي پيارو ۽ اسانجي گناهن جي ڪري اُنکي ڪاوڙو ۽ نہ بنايائين. [۲۸]

اَفَرَءَيْتُمُ النَّارَ الَّتِيْ تُوْرُوْنَ ۝ ءَاَنْتُمْ اَنْشَاْتُمْ شَجَرَتَهَآ اَمْ نَحْنُ الْمُنْشِـُٔوْنَ ۝ تذكرة للنار وهي المرخ والعفار وهما رطبان يسحك احد غصنيهما بالاخر فتنتاثر منهما شرر النار اَمْ نَحْنُ الْمُنْشِـُٔوْنَ ۝ تلك الشجرة فقد عجزتم عن مثل هذه

[۲۸] تفسير ابن كثير عربي ص ۲۹۶ ۽ اردو ص ۸۲ سورة الواقعة ۱۰ مجيد اڪيڊمي لاهور

الامثال فلا تشکوا فی العجب و اقرؤا بہ و اصفوہ برسلی نحن جعلناھا ھذہ الامثال
۲۹
او نار الزناد او نار الدنیا بنار العقبیٰ اذا رأیتموھا فی الصحیحین عن ابی ھریرۃ
قال قال رسول اللہ صلعم نار کم ھذہ التی توقدون جزء من سبعین جزأ من نار
جھنم قالوا یا رسول اللہ ان کانت لکافیۃ یا رسول اللہ قال فانھا فضلت علیھا
بتسعۃ و ستین جزءً کلھا مثل حرھا تذکرۃً تبصرۃ فی امر بحث ای تذکرۃ و تبصرۃ
النار جھنم فی الاخرۃ وَ مَتَاعًا منفعۃ لِّلْمُقْوِیْنَ ھ الذین ینزلھا القواء ھی السفر
و قیل المقوی من الاضداد کما یقال للفقر مُقْوٍ لخلوۃ من المال کما یقال لغنیہ
علی ما یرین اذ لا غنا لاحد منھا او للذین خلت بطونھم او موائدھم من الطعام
اَقْوَتِ النَّارُ اذا خلو من ساکنیھا و اذ عَلَّمْتَ ما ذُکِّرْتَ ک

ترجمہ:- "پلا بہ ایوتہ جنھن باھہ کی اوھاں یاد رکو تہ ان جی وٹ کی اوھاں پیلکار آھی یا سین
پیلکار وارا آھیوں؟ اسان ان باھہ کی روزخ جی باھہ کی یاد ڈیارٹ لاءِ ۽ مسافرن
جی فائدی لاءِ ناھیو آھی۔"

تورجمہ:- یعنی لوھاروشن کرلوتا۔ شجرتھا:- یعنی اوھاں اُن رباہ، جی وٹ کی پیل
کیو آھی جنھن مان چقمق نکری تی ۽ ان مان باہہ روشن تھئی وچیتی۔ اھی
باہہ جا پوٹ آھن ھک مرخ ۽ بیو عفار۔ مرخ کی مثان رگڑیندا ھن اھی پیٹیوٹ
ساڑھوتا ھئا انھن مان ھک ناری ۽ کی پی ۽ ناری ۽ سان رگڑ لیدیندو ھوندو
انھن پنھی مان باہہ جو ن جھلکون ظاھر تیندیون یعنی پنھی ناربن کی رگڑ
سان پائی نکری اینداھو ۽ باہہ بری پوندی ھئی۔

امحل المنشؤن:- یعنی انھی ۽ وٹ جی پیلکار کان اوھاں عاجزی پیا آھیو ۽
اوھاں کی فائدہ شین ۽ یعنی چوتا کریو ۽ اللہ جی وحدانیت جو پورو طرح اقرار
کریو ۽ الھی فرمائی آھی تہ مذھبی رسولن تی ایمان آنیو۔

نحن جعلناھا:- اسان ھنن مثالن کی یاد رکھڻ جی باہہ کی یاد رکھڻ جی باہہ کی آخرت
جی باہہ لاءِ ناھیو انھون، جو ھن اوھاں انکی ترسندی۔

صحیح مسلم مع مختصر شرح نووی مترجم ص ۳۹۶ ۔ یہ حدیث آگے بعض یہ جھوٹ آگے۔ تو سو عبارت ۲۳ یا ۲۴ اشاعت خانہ احسان پبلشرز لاہور

صحیح بخاري ۽ صحیح مسلم شریفین ۾ حضرت ابوهریره رضہ کان روایت آهي تہ رسول الله صلی الله علیه وسلم جن فرمایو هيء دنیا جي باهه جيڪا اوهان پاريو تا سا دوزخ جي باهه جي ستر حصن مان هڪ حصو آهي. صحابه سگورن رضوان عليهم چيو تہ يا رسول الله ۽ هيءَ باهه رڙپاڙي ڪافي آهي. پاڻ ۽ جن فرمایو تہ جهنم جي باهه هن باهه کان اوٽهتر حصا زياده آهي. دوزخ جي باهه جو هڪ جزو ساڙڻ ۾ هن باهه جي برابر آهي. ع ۳۰

تذکرہ:- يعني هي نظرو آهي ان حڪم جو جنهن تي بحث ڪيو ويو آهي يا هن جو مطلب آهي تہ هن باهه کي ڏسي آخرت ۾ جهنم جي باهه کي ياد ڪرڻ لازم آهي. مَتَاعًا- لغوي معني شيءِ. لِّلْمُقْوِينَ:- هن جي معنيٰ ڏيڻي آهي مسافر يعني اهي ماڻهو جيڪي سفر دوران پنهنجو سامان کڻڻ منزل تي لاهين. يڪن چيو آهي تہ مُقْوِي، امڙ ڪان ملهوظ آهي يعني درندن ۽ جهنگلي جانورن جي حفاظت جي لاءِ اهي ماڻهو اڪثر رات جو باهه بارينا هئا. يڪن چيو آهي تہ مُقْوِي جي معنيٰ آهي بکيو ۽ محتاج ۽ حاجتمند لاءِ به استعمال ٿيندو آهي. جيئن چيو ويندو آهي « فلاڻو مال کان خالي آهي » جيئن ڪنهن شيءِ جي فنا ٿيڻ تي ۽ انهي فوت ٿيڻ تي به استعمال ۾ آيندو آهي يعني انسان جيڪا شيءِ چاهيندو آهي ۽ اها کانئس فوت تي ويندي آهي. اهي مثال انهيءَ لاءِ ڏنا ويا آهن تہ جو به ماڻهو چاهي هو مقيم هجي يا مسافر- امير هجي يا فقير جهنگل ۾ يا منگل ۾ هرحال باهه جي هڪ ڏاڍي ضرورت پوي ٿي. چونہ اها فائدي واري چيز آهي.

ڪن مفسرن (يعني ابن زيد) چيو آهي تہ مقوين انهن ماڻهن جي لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي جن جا پيٽ کاڌي کان خالي هوندا آهن. يا طعام جي تلاش ۾ هوندا آهن.

ع ۳۰ هكذا في تفسير ابن كثير ص ۲۶۶ ج ۴ تفسير مظهري ص ۲۷۱ ج ۱۰

آنحضرت صلی الله علیه وسلم قال نارکم هذه التي يوقد ابن آدم جزء من سبعين جزءا من حر جهنم قالوا والله ان كانت لكافية يا رسول الله قال فانها فضلت عليها بتسعة وستين جزءا كلها مثل حرها

يادري آ قُوَّتَ الدَّارُ کان مشتق آهي جنهنجو مطلب آهي گهر رهڻ واري کان خالي ٿي ويو. اهو لفظ تنهن ڳالهايو ويندو آهي جڏهن گهر سڀ رهڻ واري کان خالي ٿي ويندو آهي. آيتي صاحب تفسير فرمائي ٿا ته جڏهن ڪو انسان ڪنهن ڳالهه جي بيان کي جڳي طرح سمجهي ورتو ته پوءِ ڪنهن ٻئي کي ان جي بيان ڪرڻ جي ضرورت نه رهندي آهي. تنهن ڪري حقيقي مالڪ جلشانه جي پاڪائي بيان ڪرڻ جي آيتي ارشاد آهي.

فَسَبِّحْ تنزيه عما لا يليق بجناب عظمته من النقائص باسم ربك لا بنفسك بل يوجد منك التسبيح باسمه تعالى وكنت لسانا يتكلم به ويؤتى به هاهنا غاية الامر انه باء الملابسة العظيمة عن ان يصفه احد اذ ذاته بل وصفه اعز من ان يوصف سبحان ربك رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين. ولقد روى انهم كانوا يقولون في الركوع سبوح قدوس فلما نزلت فسبح باسم ربك العظيم. قال في الركوع وعن ابي هريرة قال قال رسول الله صلعم كلمتان خفيفتان على اللسان ثقيلتان في الميزان حبيبتان الى الرحمن سبحان الله وبحمده سبحان الله العظيم* والاشارة على ما عليه العبارة، من نفى الافعال من العباد وسبقها اي فاعلها المتصف بالكمالات كلها وان ذكر منها ما هو بمنزلة الكليات منها.

ترجمو:- "پوءِ تون پنهنجي عظيم الشان رب جي نالي جي تسبيح ڪر.

فَسَبِّحْ:- يعني الهن شين کان جيڪي الله تعالى جي عظمت ۽ جلال جي لائق نه آهي ان سڀني کان پاڪائي بيان ڪر. بِاسْمِ رَبِّكَ:- يعني هت مراد الله تعالى جي ذات آهي يعني پنهنجي رب جي پاڪائي بيان ڪر. پنهنجي نفس شان ڪري جو ڪلام تون ڪرين ۽ جو ڪجهه ڳالهائين، ان ۾ الله جي تسبيح ضرور هوجو رهجي. ۽ الهي ڪتابن جي تائين تفسير غاية الاماني ۾ بيان ڪيل آهي "ب" ملابسة جي لاءِ آهي.

تفسير ابراري ترجمو ۽ شرح

* هي حديث صحيح بخاري شريف ص ۲۷۳/۸۲ ۾ موجود آهي. اشاعت تاج ڪمپني. نوٽ "سبّوح" طريقو جاري رکيا ڳون متن جاري عبارت مان مفهوم نه سمجهي ڪري سبّوح لفظ هاڻي

العظیم :- یعنی کوبہ اللہ تعالیٰ جی وصف بیان کری اللہ تعالیٰ ۽ ان کان بہ بالاوبر تر آھی
جو تہ سندس ذات بلکہ سندس وصف بیان کرڻ کان بلند و بالا تر آھی.
راي پیغمبر ۳ ۽ جیکي امي بیان کن تا تنھن کان تنھنجو پالیندڙ عزت جو مالک پاک آھي
۽ پیغمبر ۴ تي سلام ھجي ۽ سپ تعریفون اللہ جي لاءِ آھن جو جھان جو پالیندڙ آھي.
۽ اھا تحقیق روایت کئي ویئي آھي تہ صحابہ سگھارڻ نماز جي رکوع ۾ سُبُّوحٌ
قُدُّوسٌ چوندا ھئا پر جڏھن فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ ھ نازل ٿي تہ حضور رکوع ۾ انھيءَ
نوعیت سان تسبیح پڙھڻ لڳا. ۽ حضرت ابوھریرہ رَضِيَ اللّٰهُ تعالیٰ عَنْهُ کان روایت آھي
ھو جو ي تہ حضور انور صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جن فرمایو آھي تہ "بہ کلمان آھن جیکي
زبان تي بلکل ھلکڙا آھن، میزان ۾ گھڻا گھرا آھن، ۽ اللہ رحمٰن جي حضور ۾
گھڻن محبوب آھن راھي آھن) سُبْحَانَ اللّٰهِ وَبِحَمْدِهٖ سُبْحَانَ اللّٰهِ الْعَظِيمِ ھ ۽ عبارت
خود اُن ڏانھن اشارو کري رھي آھي.
پاڻ مان جنھن ماڻھو سنا ۽ صاف کمکیا ۽ انھيءَ موٽ انھن منسوب کیا ئین تہ پوءِ
اھي تمام کمالات شایانِ کیل آھن جیڪي پاڻ مان، انھن شین جو نکري ویو ڏي
جیکي جاءِ بجاءِ کلیات جي آھن. واللہ اعلم.

فَلَآ أُقْسِمُ ان الامر اوضح من ان یحتاج الی قسم فاقسم بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ لانہ
متاکین کما فی یٰسٓ یَحْلِفُ او فلا نا اقسم فحذف المبتدأ واُشبِعَ فتحہ لامبتداء
ویدل علیہ قراءۃ فلآ اقسم بل تولہ الاتی وَاِنَّہٗ لَقَسَمٌ لَّوْ تَعْلَمُوْنَ او فلا رد لکلام
یخالف المقسم علیہ بمواقع النجوم بمغاربھا لانی غروبھا یعرف قدرھا لان النعمۃ اذا
فقدت عرفت او بمواضع تختص بھا من البروج کالاسد للشمس والسرطان للقمر
وکذا الخمس المتحیرۃ فان لکل منھا اثنین من البروج او بمواضع تکث فیھا عند السیر
الاستقامۃ والرجعۃ قال ابن عباس اراد بنجوم القرآن وانہ کان ینزل علی رسول اللہ
صلعم نجما نجما للجملۃ وحصۃ وقیل[عله] اوقات نزول القرآن او المراد بالنجوم مما

[عله] ۳۱ تفسیر ابن عباس ۾ ص ۳۴۰ اشاعت مصر ۾ عبارت ھن طرح آھي (بمواقع النجوم) بنزول القرآن علی محمد علیہ السلام

يحتمل ان يكون ما اقسم عليه بقوله فلا اقسم بالخنس الجوار الكنس او السبعة السيارة او الصحابة لقوله صلعم "اصحابي كالنجوم بايهم اقتديتم اهتديتم" وح بالمواقع صحبة صلعم وكذا ذكر الشيوخ عن الاقطاب والقلاب عن الشيوخ والاصحاب عن الاستاذ او المراد الاسحار كما في مجمع البحار يعني المختار الشيخ طاهر الاطهار وعن النيسابوري ولا ريب ان لاَ واخر الليل فواصًا شريفةً قال سبحانه وَالْمُسْتَغْفِرِيْنَ بِالْاَسْحَارِ وعن سفيان الثوري ان الله تعالى ربما يهب وقت الاسحار لاهل الاذكار والاستغفار الى الملك الجبار.

وَاِنَّهٗ لَقَسَمٌ لَّوْ تَعْلَمُوْنَ عَظِيْمٌ ۝ ما في المقسم به من الدلالة على عظيم قدرته وكمال حكمته وفرط رحمته ان لا تترك عباده سُدًى تنبيه بالامر العظيم للقسم العظيم ولا يبعد ان يقال في عظم قسمه ان السيد الكريم الغني عن عباده يقسم بين يدي عباده لطفًا واكرامًا وشمائله لقلوبهم ثم ينبههم ان هذا القسم امر عظيم وهذا اعتراض في اعتراض فانه اعتراض بين المقسم والمقسم عليه ولو تعلمون اعتراض بين الموصوف والصفة.

ترجمو:- "پوءِ آءُ تارن جي ڪرڻ جو قسم ڪٽائو ته بيشڪ اهو وڏو قسم آهي جيڪڏهن اوهين ڄاڻو."

فلا اقسم:- آءُ قسم نه ڪٽائو چوڻ هيءَ گاهڪ واضح آهي، قسم ڪڏهي بيان ڪرڻ جي ضرورت نه آهي، يا لا اقسم ۾ لا نه زائد آهي ڪلام کي پُرزور بنائڻ لاءِ وڌايو ويو آهي، جيئن "لئلا يعلم" ۾. ڪن چيو آهي ته اصل هن طرح آهي فلانا اقسم پوءِ مبتدا محذوف جي خبر جي ڪري انجي فتح (زبر) "لا" تي ظاهر ڪئي ويئي يا ان تي فلا اقسم دلالت ڪري ٿو. ٻين ڪن آيت "وانه لقسم لو تعلمون" ۾ دلالت ڪري رهي آهي. يا وري هي مطلب آهي يعني لا مخاطب جي گمان جي نفي، رد مقصود آهي، ڪافر قرآن کي جادو يا شعر يا ڪهانت چوندا هئا. الله تعالى فرمايو ائين نه آهي آءُ قسم ڪٽي چوان ٿو اڃ

بمواقع النجوم:- يعني ستارن جي غروب ٿيڻ جي جڳهه يا وقت انجو غروب ٿيڻ خود مراد نه آهي (جوته) انجو قد (يعني) جاءِ ٻڌائڻ جو وجيهه انجو وجهه هيءَ آهي ته جڏهن کان نعمت منقطع ٿيندي يا عذاب ويندي آهي تڏهن انجو قد ريءَ جاءِ ظهور پذير ٿيندي آهي ۽ انجو قد رهيندو آهي، يا مواقع مان مراد مواضع يعني جايون آهن. جن سان برجن جو اختصاص ٿئي جيئن "اسد" برج جو سنج لاءِ ۽ "سرطان" برج جو قمر لاءِ مخصوص آهن ۱۲ هڪريطرح پنج قرندڙ ستارا آهن جوته اهڙي مان هرهڪ جي لاءِ به برج آهن ۳۲ يا اهي جايون مطلوب آهن جن ۾ سير و تفريح جي وقت استقامت ۽ رجعت هوندي آهي.

حضرت ابن عباس رضي الله تعالىٰ عنهما فرمايو، نجوم مان مراد نجوم القرآن آهي نزول ۽ مواقع مان مراد نجوم القرآن جي نزول جا وقت آهن. جوته قرآن جو نزول رسول الله صلى الله عليه وسلم جي تي نجما نجما يعني ٿورو ٿورو (مختلف وقتن ۾) ٿيندو هو. يڪبارگي قرآن جو نزول نه ٿيو هو.

ڪن مفسرن چيو آهي ته نزول القرآن جا وقت مراد آهن. ڪن مفسرن چيو آهي نجوم مان مراد اهي شيون آهن جن تي هيءَ آيت احتمال رکيندي، اهي شيون هرگز مراد نه آهن جنڪو هن آيت ۾ قسم کنيو ويو آهي اها آيت هيءَ آهي فلا اقسم بالخنس الجوار الكنس ترجمه:- پوءِ آءٌ قسم کڻان ٿو پٺتي هٽندڙن سٽ وهلندڙن ڳڻ ڪندڙن تارن جو.

يا ست سيارا مراد آهن يا نجوم مان مراد اصحاب سڳورا رضي الله عنهم آهن جيئن ته حضور انور صلى الله عليه وسلم جن جو فرمان آهي "منهنجا اصحابي تارن وانگر آهن انهن مان جنهن جي به اوهان پيروي ڪندؤ ته هدايت وارا ٿيندؤ" هيءَ هوقت (ح- حينئذٍ) مواقع النجوم مان مراد حضور صلى الله عليه وسلم جن جي صحبت آهي ۽ اهڙيطرح شيوخ، قطبن جي حضور ۾ ۽ طلباءَ، شيوخ جي حضور ۾ ۽ اصحاب،

---

۱ انهن پنجن ستارن جا نالا هي آهن ۱ زحل ۲ مشتري ۳ مريخ ۴ زهره ۵ عطارد. هي ستارا جڏهن سيرڪندي ڪنهن جاءِ تي پهچن ٿا تڏهن ڏسي موٽ ڏيئن ٿا ۽ جنهن جاءِ کان گهمي، ويا آهن تڏهن ڏسي اُن ڏانهن رُخ ڪندا آهن. ۽ جڏهن ۽

استادن جي حضور ۾ مراد آهن. ڪن مفسرن چيو آهي ته نجوم مان مراد اسعار آهي جڏهن ته محترم چاچي شيخ طاهر محدث رح پنهنجي تفسير مجمع البحار ۾ تفسير نيسابوري جو حوالو ڏيندي هن روايت نقل ڪئي آهي ته "ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي (ته اسعار مراد ورتي وڃي) جو ته رات جي آخري حصي ۾ ماڻهو خبيث آهن. الله تعالى قرآن ڪريم ۾ ارشاد فرمايو آهي. ترجمو:- "۽ (صابر) پوئين رات ۾ (الله تعالى کان) معافي گهرندڙ آهن."

۽ حضرت سفيان ثوري رحمة الله عليه کان روايت آهي بيشڪ الله تعالى رات جي آخري حصي ۾ هڪ ڪي موڪلي فرمائيندو آهي جيڪا ذڪر ڪرڻ جي ذڪر ۽ استغفار ڪرڻ ڏسڻ جي استغفار ڪندي الله ملڪ الجبار جي حضور ۾ پيش ٿيندي آهي.

وَاِنَّهٗ لَقَسَمٌ لَّوْ تَعْلَمُوْنَ عَظِيْمٌ ۝:- يعني جنهن شيءِ جو قسم کنيو ويو آهي ته الله تعالى جي هميشه گهر قدرت ۽ ڪامل حڪمت ۽ فرط رحمت جي دلالت ڪري رهي آهي ۽ رحمت جي هيءَ تقاضا آهي ته هو (الله) پنهنجن بانهن کي اڻين بيڪار نه ڇڏي ۽ قسم عظيم کي الله عظيم ڏانهن منسوب ڪرڻ سان نشاندهي ڪئي وئي آهي ۽ هيءَ گاله به بعيد نه آهي اگر الله تعالى جي عظيم قسم متعلق هيئن چيو وڃي ته بيشڪ سخي آقا پنهنجن بانهن کان بيپرواهه آهي هو پنهنجن بانهن جي آڻيان لطف ۽ تعظيم ۽ سندن قلب جي تسلي ڏيارڻ ان کي عام ڪرڻ لاءِ قسم کڻي ٿو ۽ قسم کڻڻ کانپوءِ ڪين خبردار ڪري ٿو ته بيشڪ هي قسم هڪ وڏي گاله آهي ۽ اهو قسم هڪ اعتراض جو اعتراض آهي اهو آهي مقسم ۽ مقسم عليه جي درميان اعتراض. ۽ "لَوْ تَعْلَمُوْنَ" موصوف ۽ صفت جي درميان اعتراض آهي. (والله سبحانه و تعالى اعلم.)

انه لقرآن یقرن الحب بالرب معنًی و بالنبی صورةً و معنًی و بالولی کن ایک

بلا اعتراض ولعله جعل القرآن مقسما به یکون السورة مصدرة بامر العادة وقد استوفی فیها ادلة الآفاق والانفس علی وجه یحار فیه اولوالالباب ولا یبقی لذوی العینین الارتیاب

کریم عزیز العینی بلیغ المقتضی والمراد فصیح الالفاظ معجز البیان کثیر النفع فی

الاصول والفروع مشتمل علی الصول [۳۳] لعلوم الفیضة فی اصلاح المعاشی والمعادی

الطباع لا یبلی بکثرة التکرار ولا ینقطع ابن السهر بل الی ابد الآباد وعجائبه وغرائبه

حتی نقل عن السادات الصوفیة لا یکون الصوفی صوفیا حتی یخرج القرآن سبعین وجهًا

وتلا بعضهم من الاکابر حتی نقل عنه انه ختم القرآن سبعین الفًا وکل دورة

منها له معانی غیر ما اتی معا مضی فی کتاب لوح مکنون محفوظ مصون عن التغیر و

النسخ بغیره والتحریف اولا یاتیه الباطل من بین یدیه ولا من خلفه لا یمسه لا بفهمه

لان المساس اقرب من الفهم اولا یطلع علی معانیه ولا یبلغ الی ما فیه من العجائب

والغرائب الا المطهرون عن الکفر والشرک فی جامع الاصول اخرج المؤطاء عن

عبد الله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم قال ان فی الکتاب الذی کتب رسول الله صلعم لعمرو بن

حزم ان لا یمس القرآن الا طاهر وقال ابن عباس المطهرون هم الملائکة الموصوفون

بالطهارة من الشرک والذنب والاحداث والضمیر راجع الی الکتاب المکنون وعلی قول

من قال الکتاب المصحف فالطهارة عن الشرک وکان ابن عباس ینهی الیهود والنصاری

عن القرأة ویمکن الجمع بان السورة من القرآن او بعضه فکما یطلق علیه القرآن کذا

القرآن کتاب کریم فی کتاب مکنون فیطلق علی کل منهما اسم الآخر والله اعلم بمراده

قال الفراء [۳۴] لا یجد طعمه ونفعه الا من آمن به وعن بعض السلف زعمت [۳۵] قریش

ان القرآن تنزلت به الشیاطین او مطهرون عن الاهواء والبدع وعن الاحداث من الجنابة

---

[۳۳] طاقت - قوت. القاموس الفرید ص ۳۴۸ [۳۴] قال الفراء هکذا فی ابن کثیر ص ۲۹۸ ع ن
امجد اکیڈمی لاہور

[۳۵] زعمت کفار قریش الخ ابن کثیر ص ۲۹۸ ع ن.

* موطا امام مالک ع ن ص ۱۷۰ فی هذا حدیث موجود ہے۔ عمرو بن حزم کا نام ہے قال جو لفظ ہے ۱۲ شاعت

** تفسیر ابن عباس ص ۳۱۰ سورة واقعہ اشاعت مصر میں موجود ہے۔

وعدم الوضوء وعلى هذا (يكون النفي بمعنى النهي او المطهرون عن حب الدنيا ورياستها والاسمية والاعمال الخاسية) وعن الدنايا بل عن الحمائل ايضا لانه ربما يفهم المتجرد لحب الله وشغفه به ما لم يفهم المفسر وربما ينكشف للعارف ما لم يأت به احد من افاضل المفسرين كما تشهد وتشاهد وعن المقامات كلها فيفهم بالله لا بنفسه لان الامر قرآن لا فرقان وشتان ما بين القرآن والفرقان ثم بالتعلق والتحقق والتحقيق فلا يصل اليد بما هو به حقيق وانت الرفيق الفريق وانت الطريق الظاهر العميق حسبي الله نعم الوكيل نعم المولى ونعم النصير

ترجمو:- "بيشڪ هي ڪتاب، خوبين وارو قرآن آهي، حفاظت شاركيل ڪتاب ۾ (ڪيل) آهي. انكي رڳو پاڪ ئي هٿ لائين ٿا."

انهن قرآن ۾ بيشڪ هي قرآن آهي (يعني) سمان پاڻ ۾ پنهنجي پاڻ ورسان معني طرح ملي لڳ يا نبي اڪرم صلى الله عليه وسلم جن شاظاهري يا معني پنهي طرح سان ملي لڳ يا هڪ طرح بلا اعتراض پاڻ هڪ الله واري پن ۾ شاپڙ ملي وڃيڻ. گويا ڪ قرآن ڪريم هڪ ذريعو آهي قرب حاصل ڪرڻ جو، يا الله تعالى؟ قرآن جي مقسم به بنايو آهي، انجو مقصد هي آهي نه قرآن ڪريم هر امر ۾ جيڪو منجهس ڪو هيو وڃي تنهن لاءِ هڪ مصدر ظاهر ٿيڻ جي جاءِ آهي يا (يعني) قرآن ميهان وغيره جا رستا مڪمل ٿين ٿا.

مطلب نه قرآن ۾ هر هڪ علم موجود آهي مثلاً:- حڪمت - شفا - نور - هدايت بيان يا فقه جا مسئلا وغيره، جو عقلمند ماڻهو، يجي جامعيت ۾ حيران رهجي وڃن ٿا يا سندن لاءِ ڪابه حجت باقي نه ٿي رهي.

ڪريم:- هي قرآن سني يا اڪين ۾ عزيز (يعني) سيني خواهشات يا حاجات جي رسائي ڪندڙ آهي. الغرض نه لفظن جي فصاحت يا بيان ۾ بين کي عاجز ڪندڙ آهي، اصول يا فروع ۾ ڪثير المنافع رکندڙ فائدو (ڏيندڙ) آهي. قرآن ڪريم تمام علوم تي مشتمل آهي يعني معاشي يا معادي

(قیامت جي) معاملن ۽ حڪيمن ۽ طبيبن جي دلچسپ مقصدن وغيره تي مبني آهي.

الغرض ته جيڪو جهڙو به علم گهري سو قرآن مان حاصل ڪري سگهي ٿو.

قرآن ڪريم ڪثرت تڪرار سبب ڪنهڪي به آزمائش ۾ نه ٿو وجهي ۽ نه ئي ڪنهن وقت ڪنهڪي فائدي کان محروم ئي ڪريٿ ڪڏهن الاباد ٽائين عجائب ۽ غرائب ئي ظاهر ڪندڙ آهي.

صوفين جي سردار کان منقول آهي ته ڪوبه صوفي تيستائين ڪامل صوفي نه ٿو ٿي سگهي جيستائين قرآن جي لاءِ ستر وجوه نه ڪيڏن وٺ ۽ بعض اڪابرين الفي طريقي سان قرآن جي تلاوت ڪئي آهي. صوفين جي سردار کان منقول آهي ته اُن خود قرآن ڪريم جي ستر هزار پيرا پورو پڙهي ختم ڪيو آهي ۽ انهي هر پيري مان مختلف معانڻن ۽ مفهوم حاصل ٿيا آهن. جيڪي مذڪور بالا معانين ۽ مقصدن کان علاوه آهن.

فِيْ كِتَابٍ مَّكْنُوْنٍ :- ڪتاب مان مراد لوح ۽ مڪنون مان مراد محفوظ آهي. يعني هي قرآن ڪريم لوح محفوظ ۾ تغيّر، نسخ ۽ تحريف کان بچيل ۽ محفوظ آهي. يا وري هي مطلب آهي ته انجيل آڳاڻي ۽ نه انجيل پٽيان ساڻس ڪوڙ ملي سگهي ٿو.

لَا يَمَسُّهٗ :- يعني قرآن کي پنهنجي فهم مطابق ڪوبه نه ٿو ڇُهي سگهي، ڇهه کي قريب نه آهي. يا وري هي مطلب آهي يعني قرآن جي معانين ۽ حقيقتن، اهي ماڻهو واقف ٿين ٿا جيڪي پاڪ آهن ۽ قرآن ۾ جيڪي عجائب غرائب آهن انهن تائين نا پاڪ ماڻهن جي رسائي نه ٿي ٿئي. ۱۲ آگر

رون :- يعني ڪفر ۽ شرڪ کان پاڪ.

جامع الاصول ۾ مذڪور آهي ان موطا امام مالڪ رح کان حديث آڻي آهي حضرت عبدالله بن ابي بڪر بن عمرو بن حزم کان روايت آهي هو جي ٿا ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جيڪو فرمان عمرو بن حزم رضي ڪيو هو ان ۾ هي به هو ته قرآن کي پاڪ ئي هٿ لاهي.

۽ حضرت ابن عباس رض فرمائي ٿو تہ مطهرون مان مراد اهي فرشتا آهن جيڪي شرڪ
ڪنا هن ۽ بي وضوئائن رهسمائي ناپاڪين کان پاڪ آهن ۰ ۽ ۴۴ ضمير ڪتاب مڪنون
ڏانهن راجع آهي ۰ ۽ جنهن ماڻهوءَ چيو آهي تہ ڪتاب ٿامراد مصحف آهي تہ پوءِ
مطلب ٿيندو ۽ جو شرڪ کان پاڪ آهي اهو قرآن کي هٿ لائي ۰ ۽ حضرت ابن عباس رض
يهودين ۽ عيسائين کي قرآن پڙهڻ جي اجازت ڏيڻ کان منع ڪندا هئا.
صاحب تفسير فرمائي ٿو تہ هت هي ۽ ڪاهه ممڪن آهي تہ لوح محفوظ ۽ قرآن ڪريم
پنهي کي گڏ ڪيو وڃي، جو تہ قرآن جي سورة کي يا اڃي بعض حصي کي قرآن کي چيو ويندو
آهي ۰ اهڙيءَ طرح قرآن ڪتاب ڪريم آهي حفاظت سان رکيل ڪتاب ۾ رکيل آهي
پوءِ انهن پنهي تي هڪ ٻاڪو ڪاهي ڏيو ۰ ۽ ڏيڪ لاءِ الله ۽ کي سڀ کان صحيح
حقيقت کي پهتر چائي ٿو ۰ قرآءَ چيو آهي تہ قرآن جو ڏاڪو ۽ لفظ صرف انهن
ماڻهن کي ميسر ٿيندو جيڪو ان تي ايمان آڻيندو ۰

۽ بعض سلف کان مروي آهي تہ قريش ڪفار گمان ڪندا هئا تہ هن قرآن کي شيطان کڻي هلندا
آهن ۰ پوءِ الله تعالىٰ ۽ مُطَهَّرُوْنَ فرمائي سندن قول کي رد ڪري ڇڏيو ۰ ۽ قريش
ڪافرن جي قول کي هن آيت سان پڻ رد ڪري ڏيو آهي الله تعالىٰ ۽ سورة الشعراء ۾ ارشاد
فرمايو آهي ۰ ترجمو ۰ "۽ قرآن کي شيطان نہ لاڏو آهي ۰"
بعضين ٻڌايو تہ مُطَهَّرُوْنَ مان مراد خواهش ۽ جي حق جنابت ۽ حدث وضوءَ کان پاڪ
هجڻ آهي ۰ انهي ڪري لفظ شائقي بمعني نهي ڪجي ٿيندو ۽ يعني هرگز قرآن کي پاڪائيءَ
کان سواءِ هٿ نہ لايو ۰ ڪن چيو آهي تہ مُطَهَّرُوْنَ مان مراد دنيا جي محبت ۽ ۽ جي حڪومت
۽ رياست ۽ اعمال عاديہ کان پاڪ هجڻ آهي ۰ ڪن چيو آهي، برابين ۽ برابين
ٻي آماده ڪرڻ واري شين کان پاڪ هجڻ مراد آهي، جو تہ ڪوڙي الله ۽ جي
محبت لاءِ ۽ سائين محبت کي پڪي ڪرڻ لاءِ انهن شين کان خالي ٿيڻ ضروري سمجهيو
ويندو آهي، جن کي مفسرن نہ سمجهي سگهي ۽ اڪثر طور عارف جي لاءِ انهن شين جو

انڪشاف ڪيو ويندو آهي جو وڏن مفسرن مان ڪنهن به ڪوبه اهڙي شين تائين رسائي نه ڪري سگهيو آهي جيڪي اسان اڳ ڪري ڇڏيا آهيون يا اڳ ڪريون تا ۽ گواهي ڏيون تا.

۽ سڀ مقامات الله تعالىٰ جي معرفت ۽ نگاهه ڪرم جي ذريعي ئي سمجهي سگهجن تا باقي پنهنجي نفسي ارتقا سان نه جو نه امر قرآن آهي فرقان نه. قرآن ۽ فرقان جي درميان وڏو فرق آهي. پهرئين تخلق ۽ تحقق ۽ تحقيق شاذ ئي صاحب حقيقت ٿي ڇڏڻ روا آهي.

اي الله! تون رفيق ۽ ساٿي آهين ۽ تون طريق، ظاهر ۽ عميق آهين. مونکي الله جڪاڻي آهي جڳ جو ڪارساز آهي راهي جڳ مالڪ ۽ جڳ مددگار آهي.

تَنْزِيلٌ مصدر نعت به مِّنْ رَّبِّ الْعٰلَمِيْنَ ۝ صفة تاكيد لما توهم بعض الجملة بانه سحر او شعر او من اساطير الاولين اَفَبِهٰذَا الْحَدِيْثِ انت القرآن بالكلام القديم اَنْتُمْ يا اهل مكة مُّدْهِنُوْنَ ۝.

ترجمو:- سموري جهان جي پالڻهاري جي طرفان نازل ڪيل آهي. ڇا تو ۽ اوهان اي هن ڪلام جو رڪيڪو اهڙي قديمي ڪلام هجڻ سان ڪاڻي رهيو آهي) انڪار ڪريو تا؟

تَنْزِيْلٌ:- هي مصدر آهي يعني اسم مفعول (مُنَزَّلٌ) جي. قرآن جي صفت آهي.

مِنْ رَّبِّ الْعٰلَمِيْنَ:- هي صفت تاڪيد آهي. مطلب ته ڪنهن جاهلن وهمڪيو هوندو هي قرآن جادو آهي يا شعر آهي يا ڪنهن ريتن جون آکاڻيون آهن، اهڙي ڪلام نه آهي.

الله تعالىٰ ڪيئن هي آيت بيان ڪري سندن وهم جو جواب ڏيڻ فرمايو.

قال ابن عباس المدهن والمداهن الكذاب* والمنافق ومتابعته على ما يهوى من الامر ويلين جانبه ولا يتصلب فيه تماوناً روى مسلم وكذا عن عباس قال مُطِرَ الناسُ على عهد النبي صلعم فقال النبي صلعم اصبح من الناس شاكرٌ ومنهم كافرٌ قالوا هٰذِهٖ رحمةُ الله وقال بعضهم لقد صدق نَوْءُ كذا وكذا فانزلت هٰذِهِ الآيةُ فلا اقسم بمواقع النجوم حتى بلغ وتجعلون رزقكم انكم تكذبون ۝.

---

۳۶ نڪهت | نڪت ستارو مظهري ص ۲۷۸

* تفسير ابن عباس ص ۳۴۲ شاعت مصر ۾ لفظ الڪذاب بدون

* مسلم شريف ص ۱۷۱ ناشر خادم ۽ آهي حديث سالم

حضرت ابن عباس رضؓ فرمایو آهي ته مُدهنون ۽ مَداهنُ جو مطلب آهي ڪوڙو ڪندڙ ۽ منافق يا مطلب آهي قرآن جي لڪيل معنين کي جيئن چيو ويندو آهي يُدْهِنُ في الأمرِ يعني فلاڻو، فلاڻي معاملي ۾ نفاق ڪري. يعني س ياسو نرم ٿي پيو آهي ۽ ان ۾ رسوائي ۽ جي ڪري سختي نه ڪرڻي. هي حديث مسلم شريف روايت ڪئي آهي.

۽ حضرت ابن عباس رضؓ کان هڪ ٻي روايت آهي ته حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي دور ۾ برسات پئي پوءِ پاڻ سڳورن ﷺ جن فرمايو (اڄ) صبح جي ٿاڻ اهڙي بارش ٿي شڪر ڪن اڙاهن ۽ ڪي وري انهن انڪار ڪري رهيا آهن يعني راضي نه آهن پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو ته هي الله تعالى جي رحمت آهي. يڪدم چيو ته هي نڪٽ (ستارا) سچا ثابت ٿيا. پاڻ چيائون ته پوءِ هي آيت فلا اقسم بمواقع النجوم، تڪذبون تائين نازل ٿي.

وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ شڪر اوان الرزق بمعنى الشكر في لغة او سببه وهو مطر أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ ه بالرب الذي هو المنزل من السماء ماءً وَيُرْجِي سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثم يجعله ركاما فترى الودق يخرج من خلاله؟ و انتم تشتمونه الى الافواه من المنازل القمرية من الشرطين والبطين الى غيرهما والرزق في اللغة الحظ والعرف خصصه بتخصيص الشيء بالحيوان او تمكنه من الانتفاع به فيقال ح تجعلون حظكم ونصيبكم من القرآن تكذيبكم به فَلَوْلَا إِذَا بَلَغَتِ الْحُلْقُومَ النفس الناطقة الروح بلقوم بدن وفي العباس نفس الجسد الى الحلقوم* وَأَنْتُمْ جماعة حول من به الاختصار حِينَئِذٍ وقلت البلوغ تَنظُرُونَ ه بالبصر اليه ولا تبصرونه وترى اياه لقوله تعالى وَتَرَاهُمْ يَنظُرُونَ إِلَيْكَ وهم لا يبصرون** أَوْ أَمْرِي وسلطاني ولا تقدرون على دفعه او تنظرون اليه نظر المحتاج والعاجز.

---

* تفسير ابن عباس عربي ص ۳۴۲ سورة الواقعة ۽ هي الفاظ درج ٿيل آهن اشاعت مصر ۾ شڪر گذار رياض چيو ته هي الخ

** هڪڙي جامع البيان في تفسير القرآن ص ۴۶۴ مطبع الفاروقي دهلي هيٺ ٿو اسيد مفتي الروس

ترجمہ :- ۽ (تنھنجو) پنھنجو حصو (حاصل ڪريو) تہ جو (تنھنجي) کوڙ ڪريو تہ.

يو ۽ جنھن مھل (کان) نڪ ھنجو ساھ، نڪ گھٽ کي ڇڏجي ۽ (تنھنجي) ان وقت بيا (سڀ) رزقڪم :- ھت رزق مان مراد شڪر آھي لغت جي اعتبار سان، يا شڪر جو سبب اھو مينھن آھي. ۽ تڪذبون جو مفھوم مفسر شيخ ڪيو آھي يعني (تو) ان پنھنجو حصو شڪر نہ بنايو آھي.

تڪذبون :- تہ مان پنھنجي پروردگار کي کوڙ ڪريو تہ جو ھو آسمان مان پاڻي لاھيندڙ آھي ۽ ھوڪڙن کي ھلي لڏڻ ۽ (ھنکي پاڻ ۾ ملائي لڏڻ ۽ (ھنکي ڦھ ڪري لڏڻ ۽ تن مينھن کي (سندين نہ انبي وڃان پيو ٿڪي ۽ لڏھاڙي (ان کي (يعني مينھن کي) تڪڻ (ڏانھن) تہ منسوب ڪريو يعني چئو تہ تہ چنب جي منزلن مان ۽ انبي اٺڪان ھين ۽ برسات پڻي آھي. چنب جون منزلون شرطين ۽ بطين وغيرھا آھن[37] ۽ رزق جي ٻي معنى حصو آھي. ۽ عرف اصطلاح ۾ ھنجو مفھوم آھي ڪنھن شيءَ کي حيوان سان مخصوص ڪرڻ. يا وري مفھوم آھي ان سان ڀائيو حاصل ڪرڻ ۽ جنھن (ھو مطلب مراد ھوندو تہ ان وقت لھيئن چئبو " (اي ڪافرو!) (تو) ان پنھنجو حصو ۽ نصيب قرآن مان ھي ڪري رھيا آھيو جو (ان کي ڪوڙ بنائي رھيا آھيو.

اِذَا بَلَغَتِ الْحُلْقُوْمَ :- جان (نفس ناطق يعني روح جنھن قالب جي بدن جي نڪ گھٽ کي پھچندو. ۽ تفسير ابن عباس ۾ منڪور آھي ان جيو آھي تہ جسم جو ساھ جنھن نڪ گھٽ تائين پھچندو.

اَنْتُمْ :- خطاب اھل مڪہ سڀني کي آھي پر ھڪ ماڻھوءَ ڏانھن مختصر اشارو ڏيندو. حِيْنَئِذٍ :- يعني جنھن وقت (ھنجي) جي رسائي بلڪل گھٹ تي ڏينديءَ (تو)

---

[37] يعني چنب جو ساليا نہ ۲۸ منزلون آھن ھر تيرھين رات ھڪ ستارو مغرب ۾ غروب ٿيندو آھي ۽ انبي بالمقابل ٻيو ستارو مشرق ۾ طلوع ٿيندو آھي. (کمالين اردو ترجمہ جلالين ص ۴۱۲ 67)

ڪجھ ٻڌي نہ سگھندؤ.

تَنظُرُونَ :- يعني اوھان مرندڙ ماڻھوءَ جي چوڌاري سندس حالت کي ڏسو ٿا. ته اُنجي جان رسائي رھي آھي ۽ اوھان پنھنجي ڀي ٻيءَ کي ڏسو ٿا جو اُنکي بچائي نٿا سگھو ۽ اوھان اھڙي ڪشمڪش واري عالم ۾ ڪيئن ڪم نٿا ڪري سگھو. پر حقيقت ۾ اوھان اُنجي حالت کي نٿا ڏسو، الله تعالىٰ جو فرمائي ٿو ته حالانڪ منھنجو قُرب خاص اُن مرندڙ ماڻھوءَ لاءِ آھي.

تَنظُرُونَ :- جي ثبوت لاءِ ھيءَ آيت مبارڪ دليل آھي. ترجمو :- "۽ لڳاڻ ڏيئي انسان (مشرڪ) سمجھندين (سمجھين ٿو) ته اھي رُبت (قوي) ۽ ڪيون (پڻي) ڏسي رھيا آھن حالانڪ اھي ڏسڻ کان ٿا." ۳۸

ياد رکي ھي مطلب آھي يعني اوھان (اي انسانو!) مرندڙ ماڻھوءَ تي منھنجي حڪم ۽ بادشاھيءَ کي ڏسو ٿا جو ھو ڪشمڪش واري عالم ۾ مبتلا آھي پر اوھان اُن تڪليف کي دفع ڪرڻ جي قُدرت نٿا رکو. يا ھي مطلب آھي يعني اوھان ماڻھو جي حالت ڏسو ٿا پر اوھان عاجز ۽ محتاجيءَ واري نظر سان نٿا ڏسو جو اوھان کي ڪجھ ڪرڻ جي نٿا سگھو. پر مطلب اھو نہ ٿو ڇڏي ته اوھان ڏسي نٿا.

وَنَحْنُ أَقْرَبُ معنا اوھان ۽ مان ۽ بالملَك ۽ بصورة الملَك أَيُّهُ المحتضر مِنكُم ايھا الحاضرون اليه بصورة ۽ وعبر عن العلم بالقُرب الذي ھو اقوى سبب الاطلاع وَلَٰكِن لَّا تُبْصِرُونَ ۝ اِيَّاَ بادراك القُرب وكيفية القرب وكنه ما يتقرب الى العبد و الروح او مَلَك الموت واَعوانه.

ترجمو :- "۽ اسين اُن (سڪرات واري) کي اوھان کان گھٽي ويجھا آھيون پر اوھين نٿا ڏسو."

ونحن اقرب اليه منكم :- قُرب خداوندي ۽ مامور آھي معنيٰ يا مڪايا فرشتن جي

---

۳۸ پارو ۹ سورة الاعراف ۲ آيت ۱۹۹.

ذريعي مڙهڻ يا فرشتي جي صورت ۾ اچڻ ان شخص کي قريب آهيون. يا قرب کان مراد آهي جاڻ.

ڇو ته قرب کي علم جو سبب ڄاڻ قوي ذريعو آهي. ولڪن لاتبصرون، يعني اوهان مونکي قرب جي ادراڪ ۽ قرب جي ڪيفيت سان ۽ جيڪا شيءِ باهي ۽ روح کي ڏيکاري نٿي سگهي ان جي نهايت راز کي نٿا ڏسو يا مراد آهي اوهان ملڪ الموت کي جڏهن آڻ مارڻ لاءِ نٿا ڏسو.[1]

وفي السلمي قال عامر بن قيس ما رايت شيئاً الا رأيت الله اقرب اليّ منه وذلك اما شرعاً فان الموجب اول ما يوجب عنه الوجود المحدث واما درعاً فان الحق اقرب اليه من الاشياء كلها لانه الحي القيوم قائم الاشياء به فالمقوم اقرب مما قام به واما فرعاً فان الوجود من شئي والوجود هو الحق فاول ما يدرك من الاشياء الوجود لان الماهية امر سيطر والوجود بديهي الوجدان اليه وممتنع الادراك هويته فالحق هو الحق وما سواه باطل.

۽ تفسير سلميءَ ۾ مذڪور آهي عامر بن قيس چيو ته مون الله کان سواءِ ڪنهن شيءِ کي نه ڏٺو آهي جو هوءَ موڪي ان کان وڌيڪ ويجهو آهي. يعني الله هر شيءِ کان موڪي قريب تر آهي. ۽ اهو قرب يا شرعاً يا درعاً يا فرعاً آهي. شرعاً هيئن ته موجب کان اول وجود حادث کي ايجاد ڪيو ويو آهي. ۽ درعاً هيئن ته حق (الله تعالىٰ) ڄاڻي ٿو هر شيءِ کان وڌيڪ ڏيکاري ٿو هُوَ حَيٌّ قَيُّومٌ آهي سيني شين جو قيام ساڻس وابسته آهي پوءِ مقوم (جيڪو قائم ڪيل آهي) اهڙن شين کان وڌيڪ قريب آهي جيڪي ساڻس قيام پذير آهن.
۽ فرعاً هيئن ته موجود اهو شخص آهي جنهن تي ڪئي ويئي ۽ وجود ۽ ذات آهي، پوءِ سيني شين مان اول جيڪا شيءِ معلوم ٿئي تي سا وجود آهي ڇو ته ماهيت هڪ قابليت جو حڪم آهي ۽ وجود بديهي آهي. وجدان هڪ ٽاڻ آهي ۽ ادراڪ رڪاوٽ، جو مانع سندس ذاتي آهن پوءِ نتيجو نڪتو ته حق، حق آهي ۽ ماسواه باطل آهي.

---

[1] يا مطلب آهي ته ملڪ الموت ۽ سندس مددگارن کي اوهان نٿا ڏسو.

فَلَوْلَآ اِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِيْنِيْنَ ۝ جو دين غير دين الحق ۽ في الملڪي مملوڪين محاسبين
آهيو جو مملوڪين مان ڪو ڪنهن جو سياست[1] ۽ غير معمولي عادت
انسانيه مثلاً عادة الحيوان والجماد ۽ غير مجزيين يوم القيامة بجزاء من
الخير والشر ۽ غير مملوڪين متصورين بالنسبة الي من دانهم ان زالڪ ۽
تَسْتَعْبِدَهٗ تَرْجِعُوْنَهَآ النفس الي مقرها وهو البدن والحس والقلب الصنوبري
اخبار بمعني الانشاء اي فارجعوا له فاحكم الي ابدانڪم ممتنعين عن الموت اِنْ
كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ۝ فيما قلتم في هذا الحديث شعر: يڏ ما اجلڪ ڪريم ڪلامڪ
هذا ان ۽ هو القلوب مفتاح او حيا او عيتم من الڪاذب.

ترجمو: ته رڳي الواقع جيڪڏهن اوهين ڪنهنجي ديا ڪيل نه آهيو، تڏهن جو ان جي
ساه، جي نه تاموتايو جيڪڏهن اوهين رڳو پاڻ ۾ سچا آهيو.

مدينين ڏين جزا، مان ماخوذ آهي يعني قيامت نه اينديءَ جنهن ۾ توهان جي ڪئي
جو بدلو نه ملندو.

تفسير ڪيءَ ۾ منڪور آهي ته مَدِيْنِيْنَ مان مراد مملوڪين - محاسبين آهي يعني
جڏهن اوهان ڪنهنجي ملڪ ۾ نه آهيو ۽ اوهان جي خيال مطابق نه حساب ڪتاب
۾ نه ٿيندو ۽ نه ئي ان ساه جي موٽ نه تاموتايو.

ڪن مفسرن غير مدينين جو مفهوم ۽ معنيٰ غير مربوبين ڪيو آهي يعني اوهان ڪنهنجي
نگراني ۽ سنڀال هيٺ نه آهيو نه ئي ساه جي موٽ نه تا واپس موڪليو ئي ۽ اهو مدينين
ماخوذ ٿيندو "دَانَ" مان جنهنجو مثال هن طرح آهي "دَانَ السلطانُ الخ" يعني
بادشاهه پنهنجي رعيت جو نگران هوندو آهي جڏهن سندس معاملات جو انتظام
ڪندو آهي. ڪن مفسرين وري غير معدين جي معنيٰ ورتي آهي يعني انساني عادت
سان وابسته نه آهي. مثلاً حيوان ۽ جماد جي عادت وانگر آهي. يا مطلب آهي اوهان کي
قيامت ۾ جنهن ڇڪايو ۽ ٻرايو جو بدلو نه ڏنو ويندو يعني اوهان ڏوهاري نه آهيو نه

---

[1] هذا في جلالين و كما بين اردو ترجمه جلالين ص ۶۲۷ ۔ سياسة - تسوس:- ماڻهن جي حڪومت
ڪرڻ - ماڻهن جي معاملات جو انتظام ڪرڻ. القاموس الجديد ص ۳۳۲

پوءِ اهڙيءَ رسا کي موڪليو. يا هيءَ معنا آهي ته توهان جن الله جي قدرت سان مجبوريءَ مقهور نه آهيو ته پوءِ ساهه کي ڇو نه ٿا موڪليو.

ڪن مفسرين چيو آهي ته اهو "دافقٍ" کان مشتق آهي اهڙن ڪاهڙين ۽ آهي جڏهن ڪنهن ذليل ڪن ۽ آهي يا غلام بنائين ۽ آهي پوءِ مطلب ٿيندو ته فلاڻي کي فلاڻي ذليل ڪيو يا غلام بنايو.

ترجمو نهاءِ - يعني ساهه کي سندس قرار واري جاءِ ڏاڍن ڇو نه ٿا موڪليو ته جيئن اڃي مقام تائين موت جي رسائي نه ٿي سگهي. ساهه جي قرار جاءِ بدن آهي يا سينو يا دل صحيح آهي. هت اخبار (يعني جملو خبريو) انشاءِ جي معنيٰ ۾ آهي يعني پوءِ اهڙيءَ ساهه کي موڪليو جو اوهان کي هميشه رهڻ جو حڪم ڏنو ويو آهي ۽ اوهان موت نه ايندو.

اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ :- جيڪڏهن اوهان پنهنجي قول ۾ سچا آهيو.

شعر:- سڀ شيون الله ڪريم جون آهن جيڪي به ظهور پذير ٿيون آهن.

ساهه جي قرارگاهه قلب کي چيو ويو آهي هن لاءِ ته قلب بدن جو هڪ ڪنبيءَ جي حيثيت رکي ٿو ۽ سڀني مطلب ٿيندو ته اگر اوهان اهڙا شين ۾ جيڪي توهان جون ڪاڻ محفوظ آهن ۽ سچا آهيو ته روح کي مرندڙ ماڻهوءَ جي جسم ۾ ڇو نه ٿا موڪليو. والله اعلم.

فَاَمَّآ اِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِيْنَ ۝ بيان آخر لترتب البناء على الفرق السابق في اول السورة فَرَوْحٌ استراحة و بالضم الرحمة فاستراحة (عن الشر) الحز في الدنيا و النعيم في الآخرة و للتابين المطهرين عن الخ. جب الراحة و النعمة بالجملة في العقبى و للذاهبين المطهرين عن لذة الدنيا الراحة بترك الهوى و الحرص على الدنيا و في العقبى الدخول قبل الاغنياء بنصف يوم يعني خمسمائة عام و للعاشقين المطهرين عن ما سوى الحق التجلي بالعبادة في الدنيا و التجلي في العقبى و للعاشق المطهر عن محبة غير الحق الراحة بالتظهور في الدنيا و بالمعاينة في الآخرة و للمتخلف و المنوص و المحقق طهارة اعتبارية و الافيس و راء عبادان

قرینۃ فلاصباح عن ربکم والمساء وَرَیْحَانٌ ورزق کریم بمناسبۃ کل کریم شراب کریم من رب کریم لعبد کریم فی مقام کریم قال ابوالحائیۃ لایفارق احد من المقربین الدنیا حتی یؤتی بِحُفْنٍ من ریحان الجنۃ فیشم فیقبض روحہ* وقال ابوبکر الوراق الروح والراحۃ من النار والریحان الداخل فی دار القرار* ولایبعد ان یقال الروح والراحۃ من نار الفراق والحرمان والریحان الفوز بالتقاء ولذۃ العبادۃ وَجَنَّتُ نَعِیْمٍ لکل منهم علی حسب مراتبهم روی الترمذی ینطلق الی اهل الجنۃ مَلَکُ الموت مع خمسمائۃ من الملائکۃ معهم ضبائر الریحان[۱] اهل الریحان واحد وفی رأسها عشرون لونا لکل لون ریح سوی ریح صاحبہ* وقد عرفت ان المقرب هو طالب الحق او واصله فیکون ذکر الراحۃ والجنۃ طرد الاعداء[۲] الاسباب کما دل علیہ قولہ وامّا ان کان من اصحاب الیمین

ترجمو:- "پوءِ جیکڏهن اهو مرحوم الله جي ويجهڙن ماڻهن مان آهي، تہ ان جي لاءِ راحت ۽ خوشبودار ٻوٽا ۽ نعمت جو باغ آهي ۽ جیکڏهن سڄي پاسي واري ماڻهن مان آهي، تہ پوءِ توڏي سلامتي آهي سڄي پاسي واري کان."

مقربين:- هي ٻيو بيان آهي تہ جيئن سورت جي ابتدا ميڪيل ذکر ڪري فرق جي اعتبار سان مرتب ٿئي. فَرَوْحٌ:- هن مان مراد راحت آهي ۽ پيش شايد ٿهيو تہ مراد رحمت ٿيندي. مطلب ته ٿيندو تہ جيڪو ماڻهو شرک کان پاک آهي تنهن لاءِ راحت آهي يعني دنيا ۾ ڪيس عزت ملندي ۽ آخرت ۾ تسعين فسمين نعمت سان مالا مال ٿيندو ۽ ان عابد جي لاءِ جيڪو رياءِ ۽ دڪاڻي کان پاک آهي ان جي لاءِ دنيا ۾ راحت آهي ۽ آخرت ۾ ڪيس جنت جي نعمتن ۽ فائدن سان سرشار ڪيو ويندو. ۽ ان جي لاءِ جيڪو دنيا جي گناهن لاءِ ۽ ميراثي ۽ ڪنگي کان پاک آهي تنهن جي لاءِ دنيا ۾ ستن

---

[۱] اضبارۃ:- فائيل کاغذات جو ٿيلهو. ج اضابیر. القاموس الوحید ص ۸۹۳- ۱۳۸۱.

[۲] طرد الاسباب:- دروازي کي هٽائڻ. بيدي کرنا. القاموس الوحید ص ۸۹۳.

* هکذا فی الجامع البیان فی تفسیر القرآن للشیخ السید محی الدین ص ۴۶۰ مطبوعہ قادری دهلی ۽ هي عبارت استانڊرڊ نسل موجود آهي

* معالم التنزیل ص ۸۵۶ ج ۴ ۽ هي عبارت موجود آهي. ** هي لفظ موجود آهي ايڏي پيشعة جو لفظ آهي ۽ پيشعة.

۽ حرص جي ترڪ ڪرڻ سان راحت آهي ۽ آخرت ۾ شاهڪار ڪاڻ ان ڏينهن آگم جنت
۾ داخل ٿيندڙ ان آخر ڏينهن جو مقدار پنج سو سال هوندو، يعني هو پنج سو
سال اڳ دنيا ۽ ان ڪاڻ جنت ۾ داخل ٿيندو ۽ ملامت ڪرڻ واري لاءِ جيڪو ماسوي
الله ڪاڻ پاڪ آهي دنيا ۽ آخرت ۾ عبادت جي لذت شاهڪار راحت حاصل آهي.
۽ عاشق لاءِ جيڪو غير الله جي محبت ڪاڻ پاڪ آهي دنيا ۾ ٿيندو سان ۽ آخرت
۾ ديدار الٰهي سان راحت حاصل آهي. ۽ متخلف، موحد ۽ محقق جي لاءِ عذاب
پاڪائي آهي. ۽ اگر نه ته پوءِ رب ڪريم جي حضور ۾ نه صبح آهي ۽ نه شام ۽ نه
ئي دري پس پردي گفت ۽ جاءِ ئي آهي. والله اعلم.

رَيْحَانٌ:- هن مان مراد پاڪ رزق آهي، جيڪو جيو ڏيندو آهي ڪل ڪريم
يعني سڀڪا ڏو- سڀو شراب (پيڻ) رب ڪريم جي طرف ڪان، سڀي پاڻهي جي
لاءِ سڀي جاءِ ۾ آهي.

ابو العاليه چيو آهي ته جيڪو ماڻهو مقربين مان هوندو آهي ته، ان کي دنيا جي
چڏڻ ڪان اڳ جنت جي ڪا خوشبودار شي ۽ سنگهائي ڏيندي آهي پوءِ سندس
روح قبض ڪيو ڏيندو آهي. ابو بڪر وراق چيو آهي ته رَوْحٌ مان مراد دوزخ
ڪاڻ ڇوٽڪارو ۽ رَيْحَانٌ مان مراد دار القرار آهي.

۽ هي به ڏيڻ ۾ آهي اگر چيو ويو ته رَوْحٌ مان مراد فراق رحماني ۽ حرمان
رب نصيبي جي باهه ڪاڻ نجات. ۽ رَيْحَانٌ مان مراد عبادت جي لذت ۽
ديدار الٰهي سان ڪامياب ٿيڻ آهي.

وَجَنَّتُ نَعِيْمٍ:- يعني نعمت جو باغ هر اهڙي ماڻهوءَ جي نصيب ٿيندو جيڪو
مقرب آهي اهو درجو ڪين سندن مرتبن مطابق عنايت ڪيو ڏيندو.
ترمذي شريف ۾ هڪ روايت آهي ته رحمان مڪي الله ۽ جي وڏي وٽ ڏيندو
آهي ته ساٺ ڪن پنج سو فرشتا هوندا آهن ۽ اهڙن ساڳن خوشبودار شين جا تيلها هوندا
آهن. ۽ اهڙن جي منڊي ۾ ڏيڻ رنگ هوندا آهن، هر هڪ رنگ ۾ سڀ سڀاڻي ۽ جي رنگ جي خوشبوءِ

کان ۾ڪ ۾ي خوشبوءِ هوندي آهي.

صاحب تفسير شيخ عيسيٰ جن الله قدس سرهٗ فرمايو آهي تہ سڀ سعيها نقوٰہ مقرب حق جو طالب ٿيو يا حق کي پهچندو رهي. باقي زاهد، عابد جو ڏکر درواڙي کي هٿائڻ لاءِ آهي جيئن تہ الهيٰ ۾ آيت واما ان کان من اصحب اليمين دلالت ڪري رهي آهي،

وَاَمَّا اِنْ كَانَ مِنْ اَصْحٰبِ الْيَمِيْنِ ۝ صاحب فَسَلٰمٌ لَّكَ يا صاحب اصحاب اليمين ۽ من اصحابك او من الملائكة او من الانبياء او من الله كما مرّ في قوله سلامٌ قولاً من رب رحيم ۝ مِنْ اَصْحٰبِ الْيَمِيْنِ ۝ والسلام من الله من مثل قوله سلامٌ قولاً من رب رحيم وقوله كلتا يدي الرحمٰن يمين او لا تقتلهم فانهم سلموا من عذاب الله او انك ترى منهم ما تحب من السلامة او ان الله تجاوز عن سيئاتهم وتقبل حسناتهم. في مجمع البحار عن النيسابوري فسلام لك ايها النبي من اصحاب اليمين اي انت سالم من شفاعتهم هذا قول كثير من المفسرين انتهى ولا يبعد ان يقال ان اصحاب اليمين اذا لاقوا النبي صلعم قالوا الصلوٰة والسلام عليك ايها النبي كما يسلمون في الدنيا عند كل صلوٰة السلام عليك ايها النبي وفي الموافيت او يقال فسلام لك من النبي عند التلاقي والمجيء وكقوله تع واذا جاءك الذين يؤمنون بآياتنا فقل سلامٌ عليكم او يقال فيه انهم يقولون ان الله وملئكته يصلون على النبي يا ايها الذين آمنوا صلّوا عليه ويقال هو ان يصلي عليكم وملائكته الوجه والله اعلم بمراده وعنده مفاتح الغيب لا يعلمها الا هو.

فَسَلٰمٌ لَّكَ:- يعني اي سڀي پاسي وارا توهانتي ڏوهانبي يا ٻڙن، ساڻين جي طرفان سلام هجي. يا فرشتن يا پيغمبرن جي طرفان يا الله تعالىٰ جي طرف کان اوهان تي سلام هجي. جيئن آيت سلامٌ قولاً من رب رحيم ۾ ڪئي آيو آهي. مطلب تہ

فَسَلَّمٌ لَّكَ ۾ مختلف احتمال آهن تہ اهو سلام اصحاب اليمين ڏي ڪيرڇڏي رهيو آهي جنهن لاءِ صاحب تفسير مٿي ڪوڙا احتمالات ڪيا "آءُ" سان بيان فرمايو آهي.

من اصحاب اليمين:- يعني الله تعالىٰ جا ٻئي هٿ يمين آهن (يعني سڄو طرف آهي) يا وري هي مطلب آهي (جيئن امام بغوي رح بيان ڪيو آهي تہ اي محمد ﷺ اوهان کي اصحاب اليمين جي طرف کان اطمينان رهي. اوهان انهن جو به فڪر نه ڪريو آهي الله جي عذاب کان محفوظ آهن. يا وري هي مطلب آهي تہ اوهان انهن جي سلامتي ڏسي خوش ۽ راضي ٿيندا. يا وري هي مطلب آهي تہ الله تعالىٰ جا انهن جي برائين کي دور ڪرڻ فرمائيندو ۽ انهن جي نيڪين کي قبول ڪرڻ فرمائيندو.

تفسير مجمع البحار ۾ نيسابوري کان روايت آهي تہ اي نبي ﷺ اوهان کي اصحاب اليمين جي طرف کان سلام هجي يعني اي محمد ﷺ! اوهان انهن جي شفاعت کان بيحد آهيو. ۽ اڪثر مفسرين جو اهوئي قول آهي فقط ۽ هي به بعيد نه آهي اگرچيوڪي نه جڏهن اصحاب اليمين نبي ڪريم ﷺ جن سان ملاقات ڪندا تہ چوندا الصلوٰة والسلام عليك ايها النبي جيئن هوريا پڙهن نماز ۾ سلام چوندا هئا يعني السلام عليك ايها النبي. ۽ مواقيت (ويندڙ وقت) ۾ سلام پڙهندا هئا. يا وري مطلب آهي تہ اچڻ ۽ ملاقات جي وقت نبي ڪريم ﷺ جن جي طرف کان چيو ويندو ۽ فَسَلَّمٌ لَّكَ. ۽ الله تعالىٰ جو فرمان آهي. ترجمو:- "جيڪي اسانجي آيتن تي ايمان آڻين تا، سي جڏهن توڏانت اچن تہ اوهان کين چئو تہ "اوهان تي سلامتي هجي!"

يا وري مذڪور بالا آيت تحت چيو ويندو آهي (اصحاب اليمين) جو ڏاڙ الله ۽ ملائڪ ڏيندا آهن بيشڪ الله ۽ سندس فرشتا نبي ڪريم ﷺ جن تي درود موڪلين تا اي ايمان وارو! اوهان به نبي ڪريم ﷺ جن تي درود ۽ سلام موڪليو.

يا وري الهئي آيت ۾ هي مطلب ونبو ۽ چيو ويندو ۽ هُوَ الَّذِيْ يُصَلِّيْ ڪري يعني هو اهو آهي جو اوهان تي رحمت لاهي ٿو ۽ سندس ملائڪ ۽" بهرحال هن آيت تحت گهٽائي وڌائي آهن. وڏيڪ الله ڄاڻي ٿو سندس حقيقت کي جو وٽس کي غيب جون چابيون آهن جن کي ڪو نٿو سوڌي سگهي نه ٿو ڄاڻي.

وَاَمَّا اِنْ كَانَ مِنَ الْمُكَذِّبِيْنَ الضَّآلِّيْنَ ۝ عن الحق الذي هو الصراط المستقيم يعني القسم الثالث وهو اصحاب المشئمة ولعل الوصف باعمالهم لزجر عبدة من التكذيب والضلالة وشعار بما اوجب لهم ما وعدهم به فَنُزُلٌ مِّنْ حَمِيْمٍ ۝ ماء شديد الحر وَتَصْلِيَةُ جَحِيْمٍ ۝ ما يوجد من سموم النار ودخانها.

ترجمو:- "۽ جيڪڏهن ڪوڙي ڪندڙن گمراهن مان آهي ته (انهيءَ) گرم پاڻيءَ جي مهماني آهي ۽ (نيڪي) باهه ۾ داخل ڪرڻ آهي."

وَاَمَّا اِنْ كَانَ مِنَ الْمُكَذِّبِيْنَ الضَّآلِّيْنَ :- يعني اگر هو ڪوڙ ڪندڙ ۽ حق قديم ۽ صراط مستقيم کان پاڻڪيل ڀڄي/آهن ته اهي اصحاب الشمال مان آهن جيڪي منڪرين قسمن مان ٽيون بدترين قسم. گروهه لوندو ۽ الهٽيي وصف سندن عملن جي ڪري بيان ڪيئي ويئي آهي، الله تعالى جو اصحاب الشمال جي بدعملن ڪوڙ ۽ گمراهي ۽ ان کان علاوه ٽيئن عمل يعني قرآن کي شعر چوڻ کي واضح طور بيان ڪيو آهي ته جيئن کين سندن الهٽن عملن جي ڪري ڏمڪي ڏني وڃي ۽ کين معلوم ٿئي ته اهي اعمال وعيد جيل عذاب جوڪاڻ آهن.

فَنُزُلٌ :- هن آيت سان ڪوڙ ۽ گمراهن کي ڏمڪي ڏيڻ ۽ مذاق ڪرڻ مراد آهي يعني الهٽني سخت گرم پاڻيءَ سان مهماني ڏيڻي ويندي.

وَتَصْلِيَةُ جَحِيْمٍ :- ۽ کين وڏي باهه ۾ داخل ڪرڻ آهي جنهن ۾ باهه جي گرم لوءِ ۽ دونهون ٿئي

---

۴۳ هكذا في تفسير مظهري ص ۲۸۲ ج ۱۱.

إِنَّ هٰذَا اشارة الى ما ذكر من شان الفرق او ما ذكر بالقسم المؤكد او ما ذكر فی
هٰذِهِ السورة لَهُوَ حَقُّ الخبر اليَقِيْنِ ۝ فلا ساغ للشك فيه فَسَبِّحْ بِاسْمِ
رَبِّكَ لا ينفك لان الكلم والعامل هو اللّٰهُ العَظِيْمِ ۝ عما لا يليق بجناب عظمته
من النقائص.

ترجمہ:- بیشک هي (خبر) پوري يقيني آهي. (ان ۾ شڪ جي ڪا به گنجائش نه آهي)
پوءِ (اي پيغمبر ﷺ!) تون پنهنجي وڏي پائيندڙ جي نالي جي پاڪائي بيان ڪر."

إِنَّ هٰذَا:- هن سان اڳ ۾ هيل ڳالهين ڏانهن اشارو آهي جيڪي فرق متعلق ذڪر ٿيل آهن. يا اڳ ۾ هيل ڳالهين ڏانهن اشارو آهي جيڪي تاڪيد ڪيل قسم جي باري ۾ بيان ڪيون ويون آهن. يا وري اڳ ۾ هيل ڳالهين ڏانهن اشارو آهي جيڪي هن سورة (الواقعة) ۾ بيان ٿيون آهن. لَهُوَ حَقُّ الْيَقِيْنِ:- اهو يقيني خبر آهي، ان ۾ شڪ جو هرگز ڪو جواز نه آهي.

فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيْمِ:- يعني پنهنجي پروردگار جي نالي جي پاڪائي بيان ڪر جو هو هن وقت اڳ ۾ ٿيل ڳالهين ۾ ڪوڙ ۽ ڪاهين جي ڪلام کان پري ۽ عاملن جي ذات آهي، جو هر نقصان ۽ هر عيب کان منزّه ۽ پاڪ بلند و بالا آهي. فقط.

ومناسبة الخاتمة بالخاتمة الآتية ظهرت شدت امتزاجا بالسبح بل عينه ورد النص رأى التجرد وعلى العكس الخبر الحق اليقين والواقعة الصادقة التي ليس لوقعتها كاذبة بقوله ليس لوقعتها كاذبة روى ان عثمان بن عفان دخل على ابن مسعود رض في مرضه الذي مات فيه فقال ما تشتكي قال ذنوبي ما تشتهي قال رحمة ربي قال افلا نأمر لك بعطاء الطبيب قال الطبيب الذي مرضني قال افلا نأمر بعطائك قال لا حاجة لي فيه فقال تودع لي بناتك قال لا حاجة لهن فيه قد أمرتهن أن يقرأن سورة الواقعة فاني سمعت رسول الله صلعم يقول من قرأ سورة الواقعة كل ليلة لم يصبه فاقة ابدا والله حسبنا ونعم الوكيل. [1]

ولعل في تحقيق الآية مع ما دل عليه الظاهر اشارة فلا اقسم بمواقع النجوم من الانبياء والاولياء والاسماء فالمناسب الظهور والآيات سنريهم آياتنا في الآفاق وفي انفسهم حتى يتبين لهم انه الحق والمراتب الخمس من الكليات الى غير ذلك من الاحتمالات وانه لقسم لو تعلمون عظيم انه لقرآن لا فرقان فان القرآن يوجب التفرقة الا ان يقال ان الظهور في الكثرة يوجب التفرقة فان كانت اعتبارية في كتاب المبين ان في كل مقروء مكنون مصون عن ما يفهمه غير الاهل لما ورد من العلم هيئة المكنون لا يعلمه الا الطاهرون بالله فان انطلقوا لم ينكره الا اهل المعرفة بالله.

---

[1] تفسير ابن كثير عربي ج ۴ ص ۲۸۱، شائع كرده بيروت لبنان ۽ تفسير معارف القرآن اردو ج ۸ ص ۲۶۸ شائع كرده ادارة المعارف كراچي

لا يمسه الا المطهرون من حب الدنيا وريا ستها به وعن الحسد والحقد والغيبة وما يتبعها وعن الاخلاق الذميمة وباطنها وعن الحمية وما فيها وعن الحب فيما سوى الله وعن المقامات والحالات والعلوم والاعمال بل يكون عبده كان الله كما لم يزل وهو الان كما كان ثم السير فى الله ثم الى الله وشرع بالله فى الله يبقى له همة سوى الله هو الاول والاخر والظاهر والباطن وهو بكل شىء عليم ثم التخلق والتحقق والتحقيق تنزيل من رب العلمين بيان تنزل الوجودى وتعرجه بمعالظهور فبهذا الحديث المحقق تنزلا وتعرجا انتم منهنون باظهار العلوم الرسمية والتكشف بالشيخية الشيخ والشيخوخة اذا رزيانا فارجعوها وتجعلون رزقكم انكم تكذبون اى يكذب الاجل الاخر اما السنيا او الاظهار الصيت فلولا اذا بلغت النفس الناطقة والروح المعركة الحلقوم وانتم حينئذ تنظرون الى الله انكنتم انتم من اهل الشهود والى الملائكة انكنتم من اهل الوجود فقط اليها ان كنتم من اهل المعرفة ان الذين توفهم الملائكة الله يتوفى الانفس حين موتها. ونحن اقرب اليه منكم لانه مقومه ومقومكم فالمقوم القيوم اقرب مما قام به بل هو العى القيوم لا تاخذه سنة ولا نوم ط ولكن لا تبصرون كنه ماهيتكم وماهيته فلولا ان كنتم غير مدينين معتادين بعادة الهية شرعا وربا وفرعا من خلق الفعل فى العبد وان كان له كسب بمعنى المقارنة ولا فعل للعبد بل الفعل لربها بل لا فعل ولا افعال ولا موت ولا زوال ح وهو كبير المتعال. ترجعونها اليها فان الرجوع اليها محال بل منه بدأ واليه يعود. فاما ان كان من المقربين فله روح وريحان شهود وجنة نعيم دين بعين فى عين اليقين واما ان كان من اصحاب اليمين من اهل اليمين والبركة بكثرة التجليات من الاسماء والصفات تخلقا وتحققا وتحقيقا فسلم تركك عن الكون والفساد والعلوم والاعمال من اصحاب اليمين وهم البالغون بمرتبة الرجال اوليائى تحت قبائى لا يعرفهم غيرى. واما ان كان من الممكن بين الضالين بالمثل الحق عن الحق فنزل لهم عن مرتبة الوجود لهذا الشهود وتصييت جحيمه حقى خلقى ان هذا لهو حق اليقين واليقين مراتب علم اليقين وهو بالبرهان والشواهد وعين اليقين وهو بالبصائر وحق اليقين وهو بالوجدان فسبح باسم ربك لا بنفسك العظيم

وهو السبوح القدوس سُبُّوحٌ قدوسٌ رب الملائكة والروح ان النهر الفلانی
تحت بلد فلانٍ وله یقین عن القائل بانه هارق من ذاقطعیًا کان علی علم الیقین
ثم اذا رای ذلک النهر تحت ذلک البلد کما وصفه القائل فهو علی عین
الیقین الیقین ثم اذا دخل فی مائه وغاص کان علی حق الیقین وهذا یعلم مدارج
منها من دخل الماء من ذلک النهر وتمکن فیه ویری الماء والساحل ومنها من
دخل غورا ولا یری الا الماء دون الساحل ومنها من استغرق فیه لا یری ماءً
ولا ساحل ولا نفسه فالاول یقول ما رأیتُ شیئًا الا رأیتُ الله فیه
والثانی یقول ما رأیتُ شیئًا الا ومراتب الله والثالث یقول
لا فی الوجود الا الله کما تکلیم هو الله والعلیم هو الله لا اله
الا الله والله اکبر ولا حول ولا قوة الا بالله هو الاول والاخر و
الظاهر والباطن وهو بکل شیءٍ علیمٌ ۝

ترجمہ تسو ص ۴۶۱ تی۔

ومناسبة الخاتمة بالفاتحة الآتية اظهر وشد امتزاجًا بالتسبيح الخ:- يعني پوري ٽيئن ٽر سورة واقعه جي انتهاءَ ۾ ٽر سورة الحديد جي ابتدا شا مناسبت ظاهري ۽ ويڪ ملن ٿا ڪي. جو واقعه سورت جي انتهاءَ ۾ تسبيح سان آهي ۽ ايندڙ سورت الحديد جي ابتدا ۾ سَبَّحَ لِلّٰهِ يعني تسبيح سان آهي ۽ سورت جي ابتدا جزءِ انڪساريءَ ۽ ذلت ۽ نائين ٿر آهي ۽ انهي برعڪس سورة الواقعة جي انتهاءَ ۾ يعني خبر ٿ الف چڪيندڙ آهي.

قيامت جو وقوع سچ آهي ۽ ان ۾ ڪو بڪواس ڪونه آهي. روايت آهي ته حضرت عثمان بن عفان رَضِيَ اللّٰهُ تَعَالٰى عَنْهُ، حضرت عبد الله بن مسعود رَضِيَ اللّٰهُ تَعَالٰى عَنْهُ جي مرض وفات ۾ طبع پُرسي ڪاءِ وٽس ويو. حضرت عثمان رض پڇيو ته مَا تَشْتَكِيْ؟ (ڪهڙي تڪليف آهي؟) حضرت ابن مسعود رض فرمايو ذُنُوْبِيْ (يعني پنهنجن گناهن جي تڪليف آهي.) وري پڇيائون ته مَا تَشْتَهِيْ؟ (ڪهڙي چاهه ٿا ڪريو؟) پاڻ رض فرمايائون ته رَحْمَةَ رَبِّيْ يعني پنهنجي رب جي رحمت چاهيان ٿو. وري حضرت عثمان رض فرمايو مان اوهانجي لاءِ ڪو طبيب ڪي سڏيان؟ حضرت ابن مسعود رض فرمايو اَلطَّبِيْبُ اَمْرَضَنِيْ يعني مونکي طبيب ئي ته بيمار ڪيو آهي. وري حضرت عثمان رض فرمايو ته مان بيت المال مان اوهانجي لاءِ ڪو عطيو مقرر ڪيان؟ حضرت عبد الله بن مسعود رض فرمايو لَا حَاجَةَ لِيْ فِيْهِ. مونکي انهيءَ ڪا به ضرورت نه آهي. حضرت عثمان رض فرمايو ته عطيو ڏيڻ جو اهو اوهان کان پوءِ اوهانجي نياڻين کي ڪم ايندو. حضرت عبد الله بن مسعود رض فرمايو ته ڇا اوهانکي سڌنجي نياڻين جي باري ۾ هي فڪر آهي ته هُوبڪ ۾ مبتلا ٿيندیون؟ مگر مونکي اهو فڪر آهي ۽ الف کي الف عطيي جي ضرورت نه آهي، جو ته مون الف کي تلاوت ڪيو آهي ته روزانه رات جو سورت واقعة پڙهان. جو ته مون رسول الله صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

جن کان بہ آھي جو پاڻ فرمائي رھيا ھئا مَنْ قَرَءَ سُوْرَةَ الواقعةِ كُلَّ لَيْلَةٍ لَمْ يَفْتَقِرْ - لَمْ تُصِبْهُ فَاقَةٌ ابدًا ، يعني جيڪو ماڻھو رات ۾ سورت الواقعة پڙھندو تہ اھو ڪڏھن بہ ڪنگو نہ رھندو. وَاللّٰهُ حَسْبُنَا وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ. يا اللہ ! اسانجي لاءِ ڪافي آھي ۽ ھُوَ حَسْبُنَا ڪارساز آھي.

سورت الواقعة جي آخري ڪوع متعلق جن اشارات تحرير ڪيا ويا آھن، صاحب تفسير فرمائي ٿو تہ آيت جي تحقيق ۾ حالانڪ ظاھري بيان پڻ دلالت ڪري رھيو آھي پر باوجود لفظي جيڪي اشارات آھن، فَلَآ اُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُوْمِ مان مراد انبياء - ۽ بياء ۽ اسمعلوآھن چو تہ اھي يا آيا تجو جيڪي ھن آيت ۾ مذڪور آھن پاڪائي ۽ جوسب آھن. آيت ھي ۽ آھي. سَنُرِيْهِمْ اٰيَاتِنَا فِي الْاٰفَاقِ وَفِيْ اَنْفُسِهِمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُ الْحَقُّ ، ترجمہ :- اسين پنھنجي قدرت جون نشانيون دنيا جي پاسن ۾ ۽ سندن وجودن ۾ ڏيکاريندا سون تانجو منن ظاھر ٿئي تہ بيشڪ اھو قرآن حق آھي. يا مذڪور بالا آيت مان مراد مراتب خمسہ آھن يعني ڪليات وغيرھ سڀ احتمالات وَاِنَّهٗ لَقَسَمٌ لَّوْ تَعْلَمُوْنَ عَظِيْمٌ انھ لقرآن. مان مراد فرقان نہ آھي چو تہ اھو تفرقي کي لازم ڪريٿو. باقي ھيئن چيو ويندو تہ ظاھر اڪثر ڪري تفرقي کي لازم ڪريٿو چو تہ اھو اعتباري آھي. في ڪتاب مڪنون مان اھلي ڪتاب مراد آھي جيڪو ڪلي طرح ناھل جي فھم کان محفوظ آھي. جيئن علم جي باري ۾ وارد آھي تہ اھو ھيئن مخزن آھي جو رڪي عالم بالله کان سوءِ پيڪ کو بہ نہ ڄاڻي سگھي. پر جيڪڏھن ربي حقيقت کي پروڙڻ لاءِ ڪوئي قدم کڻي و ڏئي بہ تہ ھن بہ الله جي معرفت سان لقرانيت حاصل ڪرڻ واري سندن جاڻ جو انڪار ڪندا.

لَا يَمَسُّهٗ اِلَّا الْمُطَهَّرُوْنَ :- ھن مان اھي ماڻھو مراد آھن جيڪي دنيا جي محبت ۽ صحبت کان پاڪ ۽ صاف آھن ۽ اھي ماڻھو مراد آھن جيڪي حسد ۽ حقد ڪينو ۽ بغض ۽ ڪلا وغيرہ برائين کان پاڪ آھن. ۽ اھي ماڻھو مراد آھن جيڪي جوش

۽ اشتمال ڏيڻا ڪان پاڪ آهن. ۽ اهي ماڻهو مراد آهن جيڪي الله جا سڏيل
ڪهڻ ٻڌي جي حبت ڪان پاڪ آهن. ۽ اهي ماڻهو مراد آهن جيڪي مقامات ڪرامات
علوم ۽ اعمال کان درڪنار آهن بلڪ الهي وقت تصور ئي اهو آهي ته الله جيئن
هميشه دائم ۽ قائم هو، هاڻي به ڪائنات ئي دائم وقائم آهي. مطلب ته ان ماڻهوءَ
جو هر سفر الله جي تائين پورو ٿئي ٿو ۽ الله جا ڪم ئي شروع ٿئي ٿو ۽ الله جي
پنهنجو بقاءُ سمجهي ٿو ۽ اهڙي ماڻهوءَ جا سڀ ارادا ۽ بندوبست الله جي
سنواري ٿو ۽ پورا ڪري ٿو. الله جو اول ۽ آخر ۽ ظاهر ۽ باطن آهي ۽ اهو ئي
سڀ ڪجهه ڄاڻندڙ آهي، پوءِ خلقت ۽ تحقيق به اهو ئي ڄاڻي ٿو.
(والله اعلم)

تَنْزِيلٌ مِّنْ رَّبِّ الْعٰلَمِيْنَ:- هي بيان آهي وجودي تنزل جو ۽ ظهور ڪائنات
واري متي ڪيل وچڙ جو. اڻڀڻ الحديث انتم مدهنون:- هن ڪاڻ مراد آهي ته
پوءِ اوهان هن ڪلام جي حقيقي تنزل ۽ تجرڪ ۽ رسمي معلومات ۽ پيڙي ۽ جي
ظاهر تائين ڪي سرسري ڳالهه سمجهو ٿا، حالانڪ حڪم آهي ته پوڙهو سڙي
پوڙهي عورت اگهوڙ ناڪن نه ڪين سڳسار ڪريو، ۽ تجعلون رزقكم انكم تكذبون.
هن ڪاڻ مراد آهي، مڪرو ماڻهو ڪهڻ ٻڌي ته موت اچڻ کي ڪوڙ ڪوڙي يا
دنيا کي يا آوازو غيره جي ظاهر ڪرڻ کي ڪوڙ ڪوڙي ۽ حقيقت ڪان روگرداني
ڪريو.

فَلَوْلَآ اِذَا بَلَغَتِ الْحُلْقُوْمَ وَاَنْتُمْ حِيْنَئِذٍ تَنْظُرُوْنَ:- هن ڪاڻ اشارو آهي ته ڪهڻ ناطق ۽
روح مُڙڪ جڏهن نزع گت کي پهچي ٿو ۽ اوهان ان وقت الله ۽ ڏاڍن ڏسو پيا
جيڪڏهن اوهان حضوري آهيو ۽ فرشتن ڏاڍن ڏسو پيا جيڪڏهن اوهان
صرف وجودي آهيو. ڏاڍن پنهي ڏاڍن ڏسو پيا ڳر اوهان صاحب معرفت آهيو ته
فرشتا ڏاڍن ماڻهن کي ماري رهيا آهن جيئن اوهان ڏسي ته الله ۽ روحن کي سڏين

سندن مرڻ وقت پيهنجي قبضي ۾ ڪريٿو!"

وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْكُمْ :- يعني اُن شخص جي اوهان کان گهڻو ويجها آهيون
پر تہ اُن شخص جي يا اوهان جي قوت بخشيندڙ ۽ اوهان جي ذات باريتعالىٰ
آهي جا سڀني ڏانهن ڏسڻ ۾ قائم آهي، گهڻو ويجهو آهي اهڙي شيءَ کان جيڪي سائڊ
قائم آهن. اللہ اهو آهي جو زنده، قائم رکندڙ آهي، نڪي نيندر ۽ نہ ننڊ ڏيندڙ آهي پر پوءِ
اوهان پيهنجي يا اُن مرندڙ شخص جي نهايت حقيقت کي نہ ٿا ڏسو
فَلَوْلَآ اِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِيْنِيْنَ :- هن مان اشارو آهي تہ جيڪڏهن اوهان جي جزا ۽ سزا
جي ملڻ متعلق اهڙي عادت ۾ شرعًا ۽ تقويٰ جي لحاظ کان ۽ نہ ئي اعتبار سان يقين
نہ آهي. تہ جوڻا تہ پوءِ اهڙيءَ کي منجهس رساه کي ڇو نہ ٿا موٽايو ڇو تہ اڃا ميت
ڏاهن ساه ۽ موٽائڻ جي حال آهي هڪڙي جو روح جي مبدءَ اللہ ۽ جي بارگاهه آهي.
۽ ڏيڻ موٽڻ جي جاءِ به سندس اهائي هستي آهي. فَاَمَّآ اِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِيْنَ فَرَوْحٌ
وَرَيْحَانٌ وَجَنَّتُ نَعِيْمٍ :- هن مان اشارو آهي تہ اگر اهو ميت اللہ جي ويجهن
باهڻ مان آهي تہ پوءِ کيس حضوري ۽ رحمت جو ڏيندڙ اللہ جي طرف کان
يا اڪ ۽ اڪ ملائڪ ديدار ڪري ڏسندو.
وَاَمَّآ اِنْ كَانَ مِنْ اَصْحٰبِ الْيَمِيْنِ :- هن مان اشارو آهي تہ جيڪڏهن ميت سڀني
پاسي ڏانهن مان آهي يعني اسماءِ ۽ صفات جي گهڻي نمائندگي شاهڪار شيءِ طور حقيقي
لحاظ ۽ تحقيقي اعتبار سان بابرڪت آهي تہ پوءِ فَسَلٰمٌ لَّكَ يعني عائنات جي تعريف
۽ فساد ۽ علوم ۽ اعمال کان توڏي سلامتي آهي. مِنْ اَصْحٰبِ الْيَمِيْنِ :- هن
مان اشارو آهي تہ اصحاب اليمين اهي آهن جيڪي عام ماڻهن جي درجي کان
نڪري ڪمالات جي درجي ۾ پهچڻ وارا آهن جن جي حق ۾ ارشاد باريتعالىٰ
آهي تہ "منهنجا اوليا دوست منهنجي ڪٽنبي جي هيٺان آهن الهن ۾ موڪلن سڀني
بيوقوفن کي تہ سڃاڻي."

وَاَمَّا اِنْ كَانَ مِنْ اَصْحَابِ الْيَمِيْنِ الخ:- هن مان اشارو آهي تہ اگر هُو رميت کوٽ
ڪنڊ ۽ حق کان پٽجيل مان ڀي نہ ڀوءِ سندس مهماني نهايت گرم ياڻي ۽
جهنم جو رخ آهي ۽ اها خبر يقيني آهي ۽ يقين جا تي درجا آهن ۱ علم اليقين،
هي درجو ويل ۽ شاهدن سان معلوم ٿيندو آهي.
۲ عين اليقين:- هي اهو درجو آهي جو ڏسڻ سان حاصل ٿيندو آهي.
۳ حق اليقين:- ۽ هي درجو وجدان رهڻ جاڻ حاصل ڪرڻ ۽ حقيقت کي سمجهڻ
سان حاصل ٿيندو آهي.
فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيْمِ:- پوءِ پنهنجي وڏي ڌاڻا جي نالي جو پاڪائي بيان
ڪر جو هو صاحب تسبيح و تقديس آهي. فرشتن ۽ فرشتن جي سردار حضرت جبرئيل
عَلَيْهِ السَّلَامُ جو يا روح جو رب آهي.
هت صاحب تفسير شيخ عبدالحق محدث دهلوي قدس سرهٗ يقين جي تنهي درجن جا مثال
ڏنا آهن. فرمائي ٿو تہ مثلاً کهڻ جيو تہ ڪا ڀلي ڏهر ڪلاڪ شهر جي هيٺان وهي
رهي آهي ۽ مخاطب کي متڪلم جي بيان تي پوري طرح يقين آهي ڏيو تہ اهو علم
اليقين آهي. پوري متڪلم جي تعريف مطابق واقعي ڏهر جي بيان ڪيل شهر
جي هيٺان وهندي ڏٺائين تہ اهو عين اليقين آهي. پر پوءِ جڏهن ڏهر جي
پاڻي ۾ گهڙيو ۽ ٻڏڻ ڏٺائين تہ اهو حق اليقين آهي ڏيو جو حقيقت سندس
سامهون ڪندي.
صاحب تفسير فرمائي ٿو تہ اهڙا بيا يه درجا آهن جن ڏاهڪي آهي. هڪ ڏهر
جي پاڻي ۾ گهڙيو ۽ ان ۾ ڪجهه دير رهيو ۽ پاڻي ڪنارو ۽ ترسي ٿو. ٻيو
هي تہ هڪ ماڻهو سڪل کوهه ۾ ڪنڊ ۽ واه ۾ گهڙيو ۽ اتي پاڻي ترسي ٿو پر ڪنارو
کوهي، ٽيون هي تہ هڪ ماڻهو کهڻ کوهه يا ڪنڊ وغيره ۾ غرق ٿي ويو ۽ ان ۾
نہ پاڻي نہ ڪنارو ۽ نہ ئي سندس نفس ترسڻ ۾ آيو. تہ هاڻي هن ٽئين مثال مان

مراد ٿيندي نه قائل چوي ته هن ان ۾ الله ۽ کي ٿلهو ٻڌي مثال مان مراد ٿيندي قائل چوي ته هن ان ۾ الله ۽ جا مرتبا ٿا. ۽ ٽئين مثال مان مراد ٿيندي قائل چوي ته الله جل شانه کان سوا ۽ ٻي کا به شي ۽ موجود نه آهي سڀ سائي وجود آهي کريم به الله آهي نه عليم به الله ۽ آهي. الله ۽ کان سوا ۽ ٻيو کو به معبود برحق نه آهي الله ۽ وٽ آهي ۽ مونکي گناهن کان قرب جي ۽ عبادت کرڻ جي قوت نه آهي سوا ۽ الله جل شانه جي. هو احد به آهي نه آخر به ۽ ظاهر به آهي ۽ باطن به ۽ هو سڀ کجهه ڄاڻڻ ڌڻي آهي.

تمت بالخير سورة الواقعة بتوفيق الله تعالى
وعونه والله المستعان وعليه التكلان.

سورة الحديد مدنية

سورة الحديد مدنية يستثنى منها على القول بانها مكية آخرها. وقال ابن الفرس الجمهور على انها مدنية وقال قوم انها مكية ولا خلاف ان فيها قرآنا مدنيا لكن يشبه ان يكون مكيا وقال السيوطي الا مركما قال وفي سند البزار وغيره عن عمر انه دخل على اخته قبل ان يسلم فاذا صحيفة فيها اول سورة الحديد فقرأها وكان ذلك سبب اسلامه واخرج الحاكم وغيره عن ابن مسعود رض قال لم يكن بين اسلام عمر وبين ان نزلت هذه الآية ولا يكونوا كالذين الخ الا اربع سنين تسع وعشرون آية وفي الاتقان ثلث وثمانون وقيل وليس فيها ناسخ ولا منسوخ.

هن سورت جي باري ۾ مفسرين حضرتن جا مختلف رايا آهن. ڪن جو رايو آهي ته هيءَ سورت مڪي آهي ۽ سورت جي انتها الهيءَ قول کان مستثنىٰ آهي. ۽ ابن الفرس چيو آهي ته جمهور مفسرين هن ڳالهه ڏي آهن ته هيءَ سورت مدني آهي. ۽ قوم جو ڏي ٿي ته اها مڪي آهي. ۽ سورت جي ابتدائي حصي جي مڪي هجڻ ۾ شهرت آهي باقي سورت جي وچ واري حصي ۾ ڪو به اختلاف ڪونهي پر ته اها مدني آهي. علامه جلال الدين سيوطي رح فرمائي ٿو ته حڪم ائين ئي آهي جيئن بيان ٿيو آهي. ۽ سند البزار وغيره ۾ مذڪور آهي. حضرت عمر رضي الله تعالىٰ عنه کان روايت آهي ته اسلام آڻڻ کان اڳ هو رات ڌپڻي ويڙ جي گهر ۾ داخل ٿيو ته ان وقت وٽس هڪ صحيفو هو جنهن ۾ سورت الحديد جون شروعاتي رايون آيتون لکيل هيون جن کي ان پڙهيو ۽ اهي ئي سندس اسلام آڻڻ جو سبب بنيون جو هو شما ٿين حاڪم ۽ بين، حضرت عبد الله بن مسعود رض کان روايت آڻي آهي ته اهڙن اصل ڪتاب جي اسلام آڻڻ ۾ ۽ هن آيت يعني ولا يكونوا كالذين اوتوا الكتاب من قبل فطال عليهم الامد الخ جي نزول جي درميان ڇهن سالن جو مُدو هو جو الله ڪين عذاب ۾ مبتلا ڪيو ها.

هن سورت ۾ اوٺيهه آيتون آهن. تفسير اتقان ۾ مذڪور آهي ته هن ۾ ٽيهه آيتون آهن. ۽ ڪن چيو آهي ته هن سورت ۾ ڪو به ناسخ ۽ منسوخ نه آهي. (والله اعلم)